

BAYRAM ALİ KAYA*

Klâsik Türk Şiirinde Şifâlı Bitkiler Üzerine Bir Deneme

An Essay On The Medicinal Plants (Herbs) in Classical Turkish Poetry

Ö Z E T

Şifâlı veya tıbbî bitkiler, genel olarak bedeni güçlendiricilerinin yanı sıra tedavi amaçlı ve çeşitli terkipler hâlinde kullanılabilen otlar, sebzeler, çiçekler ve meyveler olmak üzere, ilgili tüm bitkiler şeklinde tanımlanmaktadır.

Kendi içinde bir giriş, dört bölüm ve bir sonuçtan oluşan, taradığımız otuz civarında divândan aldığımız belirli beyit örnekleri çerçevesinde ve bir deneme mâhiyetinde düşünülen bu çalışma ile öncelikle şifâlı bitkilerin klâsik Türk şiirinde nasıl ve ne şekilde ele alındığının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu makale ile ayrıca anılan bitkilerin, hem başta çiçek olmak üzere bitki kültürümüz, hem de folklorumuzdaki yer ve öneminin tespiti için gerekli olan malzemenin bir kısmının ortaya konulmasına gayret edilmiştir.

Yağın adıyla divân şairi olarak bilinen klâsik Türk şairleri şiirlerinde hemen her şeyi, son derece zengin bir muhtevâ ve konu çeşitliliği içerisinde işlemişlerdir. Bununla birlikte şairlerimiz daha ziyâde aşkı, güzelî ve güzelliği dile getirmiş; hatta işledikleri konu her ne olursa olsun bunu büyük oranda ya sevgili ya da âşik odaklı ele almışlardır.

Âşığı onulmaz bir aşk hastası olarak gören şairlerimiz, esasen sevgiliye kavuşamamanın yol açtığı türlü rahatsızlıkların şifâsı peşinde koşmuş, daha çok bu vesile ile şiirlerinde sağlıktan, hastalıklardan, bunların tedavi yollarından ve tedavide kullanılan ilaçlar çerçevesinde bitkilerden bahsetmişlerdir. Bunu yaparken bitkilerin renk, biçim ve kokularının yanı sıra şifâlı yönleri üzerinde de durmuş; ayrıca ele alınan bitki ile yine sevgili, âşik ve rakip arasındaki çeşitli ilgilere değinmişlerdir.

İlgili beyit örneklerinin değerlendirilmesinden hareketle, hangi hastalıkların tedavisinde hangi bitkilerden yararlandığımıza dâir bazı bilgiler elde edilmiş, bu çerçevede örneğin yaralar için kâfur merhemini, ciltte vs. meydana gelen yarık ve çatlaklar için yâsemin yağının, sıtma için

A B S T R A C T

Medicinal plants (herbs) are especially defined as plants like herbs, vegetables, flowers and fruits that is used for medical purpose as well as strengthening the body.

This paper is consist of an introduction, four chapter and a conclusion. Within this scope, it is scanned about thirty divans and thesis approximately. Pursuant to texts which are included one couplet sample for one herb by extent of paper, it is aimed to be defined generally how and in what way, herbs are handled in Classical turkish Poetry. Moreover, with this study that is by way of trying, it is strived to reveal some part of material that is necessary to determine the importance and position of plants, especially flowers, in our herb culture and our folklore.

Classical Turkish poets, prevalently that is known as Divan poets, treat almost everything within rich content and subject diversity in their poems. In addition to this, our poets mainly mention love, belle and beauty, in fact, they substantially handle issues whatever they arein the context of beloved or lover.

Our poets who see lovers as chronic lovesick essentially pursue for healing of various diseases which derive from inability to reach to beloved. Hereby, they mention health, diseases, their treatment modalities and plants as part of the treatment. When they are doing this, theyalso dwell on colour, form and smell of plants as well as their curative aspects. Besides they refer to several connections between plant that they handle and beloved, lover and rival.

With reference to evaluation of related couplets, it is gotten some information about that which plants is made use of which diseases's treatment. In this context, for instance, it is seen that camphor ointment uses for wounds,

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (bkaya@sakarya.edu.tr).

nar şerbetinin, mide ve karaciğer rahatsızlıkları için ise şahterenin söz konusu edildiği görülmüştür.

Çalışma ile ayrıca klâsik Türk şiirinin, konu çeşitliliği ve içerik zenginliği bakımından sadece dil ve edebiyatımızın değil, aynı zamanda millî kültür ve folklorumuzun da önemli yazılı kaynakları arasında yer aldığı hususuna bir kez daha dikkat çekilmiştir.

ANAHTAR KELİMELEER

Klâsik Türk şiiri, şifâli bitkiler, tıbbî bitkiler, ağaçlar, çiçekler, meyveler, Türk folkloru.

jasmine oil uses for chaps, pomegranate sherbet uses for malaria, fumitory uses for stomache and liver disorders.

Within this study, it is remarked that Classical Turkish poetry also take part in most important written sources of nationale culture and folklore as well as literature because of its subject diversity and substantiality.

KEYWORDS

Classical Turkish Poetry, medicinal plants, herbs, trees, flowers, fruits, nationale culture, Turkish folklore.

Giriş

İnsanoğlu hemen her devirde kendi şart ve imkânları ile kültür ve medeniyet seviyelerinin elverdiği ölçüde sağlığa büyük önem vermiş; sağlıklı olmak ve bunu sürdürebilmek için çeşitli çâreler aramış, önlemlere başvurmuştur. Bir diğer ifadeyle, insanoğlu yakalandığı türlü hastalıklar sonucunda şifâyı öncelikle tabiatta aramış ve bilhassa bitkilerden yararlanarak çeşitli ilaçlar hazırlamıştır (Serdaroğlu 2006: 155). Bazı çevrelerce hâlâ kocakarı ilaçları şeklinde nitelenmek sûretiyle küçümsenen, sadece bilgisiz ve bilinçsizce kullanımlar ile hatalı ve yanlış uygulamalar dikkate alınarak dışlanan bitkilerle tedavinin, başta Çin ve ABD olmak üzere birçok gelişmiş veya gelişmekte olan ülkede “alternatif, tamamlayıcı veya önleyici tıp” adı altında başarılı bir şekilde uygulana geldiği bilinmektedir.

Şifâli bitki, esas olarak tıbbî amaçlarla kullanımı uygun olan bir bitkiden elde edilen madde anlamına geldiği gibi; tıbbî veya aromatik özellikleriyle değerlendirilebilen bitki ya da bitki bölümü anlamına da gelmektedir. Bununla birlikte şifâli bitkilerin, bedeni güçlendirmelerinin yanı sıra tedavi amaçlı olarak ve çeşitli terkipler hâlinde kullanılabilen otlar, sebzeler, çiçekler ve meyveler olmak üzere, ilgili tüm bitkiler şeklinde tanımlanmaları daha uygun bulunmuştur (Akçay 2008: 117).

Yaygın adıyla dîvân şairi olarak bilinen ve aynı zamanda çok iyi bir gözlemci olan klâsik Türk şairi şiirlerinde, çevrelerinde gözlemledikleri, gördükleri veya haberdar oldukları her türlü izlenim, olay, durum ve bilgiyi; eskilerin tâbiriyle “zerreden kürraye” hemen her şeyi, sınırlı nazım şekilleri ve fakat son derece zengin bir içerik ve konu çeşitliliğine

sahip türler vasıtasıyla, elbette kendi sanat anlayışları çerçevesinde ve kendilerine has bir söyleyiş tarzıyla işlemişlerdir (Sefercioğlu 2008: 344). Kendi dönemleri itibarıyla içinde yaşadıkları sosyal çevre ve hayata karşı son derece duyarlı olan, sanıldığı gibi aksine toplumla derin bağları bulunan şairlerimiz, şiirleriyle bir nevi toplumun aynası olmuşlardır. Tabiata bakışları da, görüneni aynen anlatmaktan çok, onun kendi hayal güçlerinde oluşturduğu izlenimi vermek olan dîvân şairleri, bu bağlamda vedaha ziyâde aşkı, sevgiyi, güzeli ve güzelliği dile getirmiş; hatta tabiat dâhil olmak üzere, işledikleri konu her ne olursa olsun bunu büyük oranda ya sevgili ya da âşık merkezli ele almış, diğer ilgili tüm unsurları kendi duygu ve düşüncelerini yansıtmada âdeta birer vâsıta olarak görmüşlerdir (Demirel 2009: 1002-1003).

Kendilerini daha ziyâde âşık üzerinden ifade eden ve âşığı onulmaz bir aşk hastası, sevgiliyi ise bu derde derman bulabilecek yegâne hekim olarak gören şairlerimiz, ki aralarında hekimliği bir meslek olarak yapanlar da bulunmaktadır, esasen ayrılığın yol açtığı türlü rahatsızlıklarının şifâsı peşinde koşmuş, daha çok bu vesile ile şiirlerinde sağlıktan, çeşitli hastalıklardan bahsetmişlerdir. Aynı zamanda bunların tedavi yolları ile tedavide kullanılan ilaçlar bağlamında “benefşe, eftimûn, gülsuyu, kâfur, nar, rezene” vb. bitkilere; hatta bunlardan hareketle üretilen türlü mâcun, merhem ve şerbetlere yer vermişlerdir. Şairlerimiz bunu yaparken bitkilerin renk, biçim ve kokularının yanı sıra şifâlı yönleri üzerinde de durmuşlar; ayrıca ele alınan bitki ile yine sevgili, âşık ve rakip arasındaki çeşitli ilgilere değinmişler, bir diğer ifadeyle söz konusu ettikleri bitkilerin her birini aynı zamanda birer mazmun olarak kullanmışlardır (Kemikli 2007: 30).

Klâsik şiirin bitkiler dünyası da hayli zengin ve çeşitlidir. Dolayısıyla ağaçlar, çiçekler ve meyvelerin de aralarında bulunduğu bu dünya ile ilgili olarak, bazı örnekleri kaynakçada görüleceği üzere, her bir unsuru ayrı ayrı ele alınmak sûretiyle daha birçok çalışmanın yapılması mümkündür.

Biz makalenin amacı ve kapsamı gereği, bitkilerden sadece şifâlı yönlerine dikkat çekilen ve de beyit örneği belirleyebildiklerimiz üzerinde durmaya; yine çalışmanın planı gereği bunları ağaçlar, çiçekler, meyveler ve diğer bitkiler başlıkları altında incelemeye çalıştık. Esasen

konuyla ilgili birçok çalışmada da belirtildiği üzere, bazı bitkilerin ağaç, çiçek veya meyve olarak tasnifinde bazı zorluklar bulunmaktadır. Dolayısıyla gerek bu durumu, gerekse bizden önce yapılan kimi tasnifleri de dikkate alarak “reçinesi/zamkı, dalı, kabuğu” vb. unsurları ön planda olanları; dolayısıyla doğrudan bu unsurlarından yararlanan bitkileri ağaçlar (bk. Kâfur, misvak, sandal); çiçekleri ön planda olanları çiçekler (bk. Eftimûn, gül, menekşe, niliüfer, safran, yasemin); meyvesi veya yemişi ön planda olanları ise meyveler (bk. Ayva, bâdem, hünnap, incir, nar) bölümünde vermeyi uygun bulduk. Doğrudan bu bölümlerden herhangi birisine almakta güçlük çektiklerimizi ise çalışmamızın sonunda ve diğer bitkiler (bk. Hindibâ, karanfil, pülüskün, rezene, şahtere) başlığı altında verdik.

I. AĞAÇLAR

Farsça’da “dıraht”, Arapça’da “şecer” anlamına gelen ağacın fidanına ise “nahl” veya “nihal” denilmektedir. Bitkiler arasında önemli bir yeri olan, başta bağ, bahçe, bostan, çimen ve dağlar olmak üzere pek çok yerde yetişebilen ağaçlar, aynı zamana birçok canlıya barınaktır. Ağaçlardan klâsik şiirde daha ziyâde “su kenarlarında bulunmaları, sulanmaları, üzerlerinde yağmur ve çiğdamları bulunması” vb. yönleriyle söz edilir. Yine dîvânlarda ağaçlar, başta sevgilinin boyu olmak üzere, türlü güzellik unsurları; “âşık, gül, bülbül, çemen, gülzâr, fidan, dal, budak, yaprak, çiçek, meyve/yemiş” vb. ile benzetme ilgisi oluşturmuş, bilhassa tasavvufî metinlerde soyut kavramların benzetileni olmuştur. Bir diğer ifadeyle şairlerimiz aşklarına ilişkin türlü duygu, düşünce ve hâllerini ağaçlar ile onun ayrılmaz parçaları üzerinden dile getirmiş; bu çerçevede dîvânlarda en çok “servi, ar’ar (dağ servisi), sanavber (çam fıstığı), çenâr, şimşâd (şimşir) ve Tûbâ”ya yer vermişlerdir. Anılan ağaçlar kadar yoğun olmasa da “kâfur, sandal, misvak” vb. ağaçlara da dîvânlarda rastlandığı ve özellikle tıbbî/şifâlî yönleriyle ele alındıkları görülmektedir (Öztoprak 1986: 12; Onay 1992: 21; Kurnaz 1996a: 533-534; Çeltiker 2009: 30, 32). Bunların dışında kaynaklarda bilhassa tıbbî özellikleri veya şifâlî yönleri olduğu belirtilen, ayrıca dîvânlarda çeşitli benzetmeler çerçevesinde değinilen; ancak bizim sınırlı sayılabilecek taramalarımız çerçevesinde ilgili beyit örneği tespit edemediğimiz

“âbnûs/ abanoz, bakam, köknar, nârven, bân/bîd/söğüt, ûd/öd” vb. başka ağaçlar da bulunmaktadır.

Hayalî, aynı zamanda içinde yaşadığı tabiata ne denli duyarlı olduğunu ortaya koyan bir gözlemine yansıtan aşağıdaki beytinde, bahçedeki genç ve endamlı fidanları, üzerlerindeki yeni açmış ve çiğ taneleriyle parlayan çiçeklerden hareketle, gökten inmiş nur yüzü hûrilere benzetir (Kurnaz 1996a: 534):

Çemende her nihâli gökden inmiş hûra benzettüm
Çiçekler gördüm anların yüzünde nûra benzettüm

Hayâlî (Tarlan 1992b: 203)

Nev'î, ayrıca hoş bir hüsn-i tâlil örneği olan beytinde bulutu anne, yağmuru süt, ağacı da çocuk olarak tasavvur eder:

Keser şîrden ebr etfâl-i bâğı
Çü beslendi her biri buldı kemâlî

Nev'î (Tulum ve Tanyeri 1977: 150)

Bir diğer örnekte ise ağaç, yeşilliğin deniz, çiçeklerin yelkene benzetilmesinden hareketle bahar sultânının hazırlattığı donanmaya benzetilir:

Şükûfeden yem-i ahzarda yelken açdı dıraht
Tonanma hâzır ider şâh-ı nev-bahâr yine

Nev'î (Tulum ve Tanyeri 1977: 496)

1. KâfurAğacı (Laurus Camphora):

Kâfur ağacı, defnegillerden olup soğuğa oldukça dayanıklı, kışın yapraklarını dökmeyen, uzun ömürlü bir ağaçtır. Vatanı Japonya ve Güney Çin gibi uzak doğu ülkeleri olmakla birlikte, Güney Hindistan vb. iklimi uygun diğer bölgelerde de yetiştirilmekte, özellikle Formosa Adası'ndan temin edilmektedir. Hayli değerli olan beyaz renkteki safkâfur, bu ağacın yapışkan olan zamkından elde edilmektedir. Çiçeği papatya çiçeğine benzeyen, saf olanının kokusu limon ve ağaç kavunu andıran kâfur; aynı zamanda renksiz, kristalize, yarı şeffaf ve kolay kırılabilen güzel kokulu bir maddedir. Dilimize Arapçadan geçmiş olan

kâfur, sindirim sistemi, solunum merkezi ve kalp üzerinde uyarıcı bir etkiye sahip olup ayrıca iştah açıcı, ateşli şişlikleri giderici, baş ağrısını dindirici, uyku verici ve cinsel istekleri arttırıcı özelliklere sahiptir. Hekimliğin yanı sıra, eskiden mum vb. aydınlatıcı maddelerin üretimi ile cenazelerin hazırlanması esnasında güzel koku verici olarak kullanılan kâfurun merhemi de hayli etkilidir (Baytop 1984: 265; Pala 1995: 305-306; Âsım Efendi 2000: 397; Erdemir 2002: 217-218; Öztekin 2006: 582; Ayverdi 2006: II/1513; Türkçe Sözlük 2011: 1265-1266).

Enfeksiyon kapmasını önlemek için dağlamanın yanı sıra; yaranın üzerini temizleyip pamuk, keten ve tiftikten bükülerek yapılmış fitillerin, kâfur vb. bitkilerle hazırlanmış merhemlere bulanarak yaranın üzerine sarılmasına tımar/timâr denilmektedir. Aralarında ateş yanıklarının da bulunduğu türlü yaralara, kâfurî merhem/kâfur merhemi sürülmesinin, bir zamanlar hayli yaygın tedavi şekillerinden biri olduğu ilgili çalışmalarda belirtilmektedir (Pala 1995: 306; Yeniterzi 1998: 98; Kemikli 2007: 31).

Klâsik Türk şiirinde kâfur, mecâzen çok beyaz anlamında oluşundan da hareketle, daha çok sevgilinin bedeni, teni, özellikle de sînesi vegerdanı için benzetilen olarak ele alınmakta, ayrıca sevgilinin ayva tüyleri, müşk ve âşığın yaralı bağı ile birlikte anılmaktadır (Pala 1995: 306). Bu şiirde sıkça yer verildiği görülen, hem renk, hem kullanım şekli, hem de sürüldüğü yerler bakımından benzetmelere konu olan merhem, kâfurî merhemdir. Bunda şairlerimizin sevgiliden ayrı kalmayı bir dert ve hastalık, vuslatı ise ayrılığın yol açtığı türlü yara ve acıların devâsı olarak görmelerinin payı büyüktür. Kâfur merheminin yaraların tedavisindeki rolüne değindiği aşağıdaki beytinde Zâtî, sevgilinin beyaz sînesini kâfur merhemine benzetmekte ve derdinin yegâne ilacı olduğunu belirterek esasen yaralı bağına sarmak istediğini îmâ etmektedir. Ne var ki henüz bunu başarabilen bir kimse yoktur (Serdaroğlu 2006: 167):

Sîneñ ey derdüm emi merhem-i kâfûrî imiş
Yaralu bağına ammâ seni kimse saramaz

Zâtî (Tarlan 1970: II/63)

Zâtî, sevgilinin bedeniniyine kâfurî merhemebenzettiği aşağıdaki beytinde, onu yaralarla dolu bağrına sarmayı arzu ettiğini bu kez daha açık bir şekilde dillendirir:

Sîne-i pür-zahmuma sarmak diler gönlüm seni
Cismüñ ey cân pâresi kâfurî merhemdür baña

Zâtî (Tarlan 1967: I/3)

Azmî-zâde Hâletî'nin aşağıdaki beytinde ise tıpkı bir savaşçı yâhut cerrah gibi düşünülen sevgilinin, pazusunu çıplak hâle getirmeden âşık kılıç çekmediğinden bahsedilir. Bu kez, beyaz renginden ötürü sevgilinin çıplak pazusunun kâfur merhemine benzetildiği ve yaraları iyileştirmedeki rolüne değinildiği beyitte ayrıca, sevgilinin böyle yapmakla bir nevi âşığı yaralamadan önce kâfur merhemini hazır ettiği, cerrâhın operasyon öncesinde yaptığı hazırlık çağrıştırılmak sûretiyle, dile getirilmektedir:

Tiğ çekmez âşıkâ bâzûsı uryân olmadan
Merhem-i kâfur zahm urmazdan evvel arz ider

Azmî-zâde Hâletî (Kaya 2003: II/158)

Benzer diğer örneklerden de hareketle (bk. Tarlan 1987/III: 392), kâfur merheminin cerrahların operasyon öncesinde mutlaka hazır bulundurdukları bir merhem olduğu anlaşılmaktadır.

2. Misvak Ağacı (Salvadora Persica):

Misvak ağacı Kuzey Afrika, İran ve Hindistan gibi sıcak ülkelerde yetişen dikensiz, ince dallı küçük bir ağaçtır. Bir şeyi sürterek ovalamak anlamındaki Arapça "sevk" kökünden türetilmiş olan misvak aynı zamanda, dişlerin temizlenmesinde kullanılmak üzere, erâk ağacı da denilen misvak ağacından koparılan fırça şeklindeki çubuk parçasının adıdır. Dilimizde "arak, diş paklayıcı" olarak da bilinen misvakı diş temizliğinde kullanabilmek için bu ağacın dalından kesilen çubuğunun bir ucu1-2 cm. yontulmak sûretiyle dış kabuğundan arındırılır ve yumuşaması için bir süre suda bekletilir. Ardından hafifçe dövülerek, gerektiğinde keskin bir bıçakla ayırmak sûretiyle lifleri fırça hâlinde

ortaya çıkarılır. Kullanımı aynı zamanda sünnet olan misvaktan beklenen yararın sağlanabilmesi için fırça kısmının haftada bir yenilenmesi önerilmektedir (Erdemir 2002: 315-316; Baytop 2005: 190; Ayverdi 2006: II/2086; Çeltiker 2009: 74; Türkçe Sözlük 2011: 1690-1691).

Yapılan araştırmalar, misvak ağacının çok eski dönemlerden beri kullanılmakta olduğunu, misvakın dişleri güçlendiren, çürümelerini önleyen, parlamalarını sağlayan, diş etlerini sıkılaştıran, iltihapları kurutan ve ağız içi asit salgısını dengeleyen; aynı zamanda antiseptik özelliğe sahip“etilamin, filorid, silis, kalsiyum, fosfor, magnezyum, potasyum, sodyum, kükürt dioksit, sitasterol” vb. maddeler içerdiğini ortaya koymuştur (Baytop 2005: 190-191).

Azmî-zâde Hâletî, “Zâhidin ağzını arasan hoş bir koku bulamazsın, sen onun başında taşıdığı misvaka bakma” diyerek, bir yandan zâhidin misvakı kullanmayı boşuna taşıdığını, bir yandan da ağzının kötü kokularını, ağzından dökülen kötü sözleri gidermede misvakın bile fayda etmediğini belirtir. Şair böylece, hem misvakın dişleri temizlemesinin yanı sıra ağızda hoş bir koku bırakan özelliğine dikkat çeker, hem de misvakların bir zamanlar sarığın kıvrımları arasına konulmak sûretiyle başta taşınması âdetine telmihte bulunur:

Bulamazsın arasañ ağzını hiç bûy-ı safâ
Zâhidüñ bakma o başında olan misvâke

Azmî-zâde Hâletî (Kaya 2003: II/283)

“Diş bilemek” deyiminin tevriyeli bir şekilde kullanıldığı aşağıdaki beytinde Zâtî sûfînin, elindeki misvakı göstererek kendinden geçmiş bir hâlde dişlerine sürdüğünü, böyle yapmakla âdeta “bir an evvel biri ölse de helvasını yesek” dercesine dişlerini keskinleştirdiğini dile getirir. Şair beyitte ayrıca, diş ve ağız sağlığı bakımından misvakın sadece yemeklerden sonra değil öncesinde kullanıldığını da dikkat çeker:

Gösterür misvâki sôfi gerçi kim hayrân olub
Yimek için diş biler merdümlerün halvâsını

Zâtî (Tarlan1987: III/497)

3. Sandal (Santalum Album):

Sandalgiller familyasından olup adını sandala benzetilen gövdesinden almıştır. Ayrıca “davulga, hartlap, koca yemiş ve Yunan koca-yemişi” adlarıyla bilinen sandal; Afrika, Endonezya ve bilhassa Hindistan’da yetişmekte olup 6 m. boylarında ve kışın yapraklarını dökmeyen bir ağaçtır. Gövde kabuğu kızıl, kerestesi son derece dayanıklı, sert ve kokulu; çeşitli türlerinden çıkan yağlı ve reçineli esansı lavantacılık ile sabunculukta kullanılan sandal, yiyeceklerde sık kullanılmadığı gibi tıbbî reçetelerde de fazla dikkat çekmez (Ayverdi 2006: III/2668; Dara 2006: 554; Türkçe Sözlük 2011: 2026). Bununla birlikte sandal yapraklarının, kurutulup ishal giderici ve mikrop öldürücü olarak idrar yolları hastalıklarında kullanıldığı, merheminin de cilt yanıklarını iyileştirdiği belirtilmektedir. Sandalın bilinen en bâriz özelliği ise kolayca fark edilen çekici kokusu ile kozmetik yararlarıdır (Anadol 1990: 189; Dalby 2004: 42-43).

Sandal ağacının klâsik şiirde daha ziyâde güzel koku verici yönüyle ve âşıkla bağlantılı olarak ele alındığı görülmektedir. Zâtî, sandalın güzel koku özelliğine değindiği aşağıdaki beyitlerinde ayrıca, cenazenin yıkanması esnasında yıkama suyuna sandal katılması âdetine yer verir:

Öldürür çün beni cevriyle o mellâh-ı melîh
Yur iken meyyitümi sandal idüñ bârî buhûr

Zâtî (Tarlan1967: I/360)

Sandal kelimesinin aynı zamanda denizcilikle ilgili diğer kelimelerle birlikte kullanıldığı örnekte Zâtî, bu kez gemiye benzettiği vücudunun dert denizi tarafından suya batırıldığını; dolayısıyla dertlerinin ölümüne yol açtığını belirtir. Hâl böyle iken şair, bir nevi teselli sadedinde, ölü bedeni yıkanırken yıkama suyuna sandal katılmasını vasiyet eder (Çeltiker 2009: 87):

Zâtî’yi yurken üstine sandal buhûr idüñ
Fülk-i vücûdın eyledi deryâ-yı derd gark

Zâtî (Tarlan1970: II/167)

Nevres-i Kadîm ise Ali Paşa için yazdığı bir kasidesinde, “Eğer hasta, onun lutfunun desteğine yakın olsaydı; baş ağrısı rahatsızlığını gidermede etkili olan sandal ağacının satıcılığını yapardı” demekte ve bu ağacın pek bilinmeyen bir özelliğinden, baş ağrısını gidermedeki rolünden söz etmektedir:

Sudâ’-ı sıhhate sandal-fürûş olurdu eger
Olaydı takvîyet-i lutfına karîn bîmâr

Nevres-i Kadîm (Akkaya1996: II/65)

II. ÇİÇEKLER

Birbirinden hoş kokuları, göz alıcı türlü renkleri ve tüm canlılara sağladıkları katkılarla aynı zamanda yeryüzünün süsü olan çiçekler, hayatımızın hemen her alanında ve de doğumdan ölüme hemen her safhasında önemli bir yere sahiptir.

Türkler, İslâmiyet’i kabulleriyle birlikte ve yerleşik medeniyete geçmeleriyle orantılı bir şekilde çiçeklerle olan bağlarını da artırmışlardır. Klâsik Türk şiirinin hüküm sürdüğü zaman dilimi, milletimizin büyük oranda yerleşik hayata iyice alıştığı ve artık geçimlerini hayvancılık yanında tarımdan da sağladıkları geniş bir dönemi kapsamaktadır. Genelde tüm bitkiler, özelde ise çiçekler, bizim kültürümüzde de hem somut, hem de soyut özellikleriyle dikkat çeken doğal unsurlar arasında yer almışlardır. Bir diğer ifadeyle çiçekler, Osmanlı toplumunda hayatın ve sanatın hemen her alanında, süslemeden mimâriye, insan, hayvan ve yerleşim yeri adlarından gündelik dildeki konuşmalara; hatta atasözleri ve deyimlere kadar hemen her sahada önemli bir konum elde etmiştir (Bayram 2007a: 209-210; Çeltiker 2009: 26-27). Hatta Osmanlı’da “lisânü’l-ezhâr / çiçek dili” olarak adlandırılan ve “bir çeşit şifreli iletişim” şeklinde tanımlanan, bir zamanlar toplum hayatında bilhassa karşı cinsler arasında iletişimi sağlayan bir dilin ve bununla ilgili eserlerin var olduğu da bilinmektedir (Ambros 2007: 106).

Klâsik Türk şiirinde “ezhâr” veya “şükûfe” kelimeleriyle de anılan ve aynı zamanda estetik bir unsur olarak ele alınan çiçeklere, genellikle “bağ, bostan, çemen, ağaç, fidan” vb. unsurlarla birlikte yer verilir. Çiçekler başta sevgilinin “yüz, yanak, göz, saç” vb. güzellik unsurları

olmak üzere ayrıca “asker, yıldız, mızrağın ucundaki düşman başı” vb. için benzetilen olarak düşünülür. Yine bu şiirde çiçeklerin adlarıyla tanınmış, bir diğer ifadeyle redifleri farklı çiçek adlarından oluşan birçok kaside bulunmaktadır. Necâtî’nin “benefşe”, Hayâlî Bey’in “gonca”; Necâtî, Fuzûlî, Hayâlî, Nev’î, Lâmi’î Çelebi ve Kütahyalı Rahîmî’nin “gül”; yine Nev’î’nin “nergis” ile Bâkî ve Nev’î’nin “sünbül” kasideleri bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Bâkî’nin “gül”, “karanfil” ve “lâle”; Hayâlî’nin “benefşe” redifli gazelleri bulunmaktadır. Tüm bu şiirlerinde şairler, redif olarak tercih ettikleri çiçekler hakkında bazı bilgiler verdikleri gibi şair-âşık ya da sevgili ekseninde türlü çağrışımlara da yol açmışlardır (Gökyay 1990: 18; Kurnaz 1996a: 537; Sefercioğlu 2008: 322-323). Klâsik şiirde şifâlı yönlerine vurgu yapılan çiçekler elbette sadece aşağıda ele aldıklarımızla sınırlı değildir. Kaynaklarda tıbbî özelliklerinden bahsedilen, dîvânlarda da çeşitli benzetmelerle yer verilen; ancak bizim şifâlı yönleriyle ilgili örnek beyit belirleyemediğimiz çiçekler arasında ise “buhûr-ı Meryem/Meryemana çiçeği, nergis, reyhan/fesleğen, sûsen, sünbül, şakâyık ve zanbak” bulunmaktadır.

1. Eftimûn (Cuscuta Europaea):

Metinlerde Farsça aslındaki gibi “eftimûn” şeklinde geçen ve günümüzde “eftimon” olarak da telaffuz edilen eftimûn, Arapça’da “seb’u’ş-şa’ra”, Türkçede ise “Bağbozan, bostanbozan, cinsaçı, şeytansaçı, gelinsaçı, kızıl kurt, kızıl sarmaşık” vb. adlarıyla anılmaktadır. Bostanlarda biten türüne “tatlıca ot” denilen eftimûn, bir ya da çok yıllık, asalak bir bitki çiçeğidir. Eftimûn ayrıca eski tıbbâ göre sıcak ve kuru özellikte olup sârâ hastalığına faydalıdır (Onay 1992: 139; Baytop, 1984: 418; Baytop 1994: 50; Pala 1995: 166; Âsım Efendi 2000: 201).

Kaynaklarda belirtildiğine göre “delilik ilacı” olarak da bilinen eftimûnün çiçekli dalları idrar artırıcı, müshil, safra söktürücü, karındaki şişliği giderici, kalp çarpıntısı, sıtma ve cüzzama dahi iyi gelen bir özelliğe sahiptir. Bu bitkinin çiçekleri yâhut bunlardan yapılan, üstelik yine kaynaklarda meşhur haplardan olduğu belirtilen “habb-ı eftimûn” ayrıca, eski tıpta ahlât-ı erbaa (balgam, safra, dem, sevda)dan; dolayısıyla mizaçlara âit rahatsızlıklardan kabul edilen sevda vb. bazı

psikolojik hastalıkların tedavisinde etkilidir (Baytop, 1984: 418; Önler 1990: 45; Onay 1992: 139; Öztekin 2006: 578-579; Bekmez 2009: 55, 81, 95).

Klâsik şiirde daha çok sevgilinin saçının benzetilene olarak yer verilen eftimûnun, aynı zamanda sevda hastalığının tedavisindeki rolü ile ele alındığı görülmektedir. Aşağıdaki beytinde, sarmaşığı andıran eftimûn ile güzelin saç arasında hem şekil, hem de tedavi edici özelliği bakımından ilgi kuran Belîğ'e göre insanlar, sevgilinin gönül çelen saçına sarılmasının deliliğinden kaynaklandığını sanmaktadır. Oysa asıl sebep, şairin yakalandığı sevda hastalığını tedavi etmede eftimûnun yegâne ilaç olmasıdır (Öztekin 2006: 579):

Cünûnumdan sarıldım sandılar zülfi dil-ârâyâ
Ben eftimûn ile buldum ilâcı def'-i sevdâyâ

Belîğ (Açıkgöz 1994: 6)

Belîğ bir diğer beytinde bu kez, güzelin saçını eftimûna benzetmesine şaşırılmamak gerektiğini; zira bu hayalin/benzetmenin, gönlü hasta olan âşığın sevdaya yakalanmış olmasından kaynaklandığını dile getirir. Şair bu ifadesiyle hem eftimûn ile saç arasındaki şekil ve renk benzerliğine dikkat çeker, hem de âşığın derdinin tek çaresinin sevgiliye kavuşmak olduğu düşüncesinden hareketle, eftimûnun sevda hastalığının tedavisindeki rolüne değinir (Öztekin 2006: 579):

Beñzedirse ne aceb zülfüñi eftimûna
Bu hayâl âşık-ı dil-hasteye sevdâdandır

Belîğ (Açıkgöz 1994: 103)

Neyyir de bir beytinde, sevdaya yakalanmış âşığın eftimûnun önemi yeterince kavrayamadığı için dâimâ sevgilinin yankesici kâkülünü hayâl ettiğini belirtir:

Kayd-ı eftimûn bilmez âşık-ı sevdâ-zede
Dâ'imâ ol turre-i tarrârını eyler hayâl

Neyyir (Erdem 2002: 114)

Münif ise sadece insanların değil, feleğin de sevdaya yakalandığını belirtmekte ve ayrıca eftimûn haplarının bu hastalığın tedavisindeki rolüne değinmektedir. Bunu hayli güzel benzetmelerle ifade eden şaire

göre mehtap feleği tedavi etmeye çalışan bir hekim, gökyüzü mâvi renkli bir hokka, yıldızlar ise yaldızlı kâğıda sarılmış eftimûn haplarıdır. Şair beyitte aynı zamanda, eskiden bazı ilaç terkiplerinin; hatta afyon mâcununun hap yapılarak yaldızlı kâğıtlara sarılması ve mavi renkli hokkaların içine konulması uygulamasına telmihte bulunmaktadır (Öztekin 2006: 579):

Bu nîlî hokkada encüm degül sevdâ-yı devrâna
Müzehheb habb-ı eftimûn ile tedbîr ider meh-tâb

Münif (Küçük 1999: 164)

2. Erguvan (Cercis Sliquastrum):

Beyitlerde daha ziyade Farsça aslındaki gibi “ergavân” okunuşuyla karşımıza çıkan erguvan Türkçe sözlükte, “Baklagillerden, eflatunla kırmızı arası renkte çiçek açan, güzel bir süs ağacı, deliboynuz” şeklinde tanımlanmaktadır (Türkçe Sözlük2011: 807). Turhan Baytop, erguvan için “2-10 m. yükseklikte, kışın yapraklarını döken, pembe çiçekli bir ağaç veya ağaççıktır. Çiçekleri çiğ veya yağda kavrulularak yenir (Batı Anadolu).” demektedir; Mütercim Âsım Efendi de şu bilgileri vermektedir: “Ergevân, pehlevân vezninde. Bu isimle mâruf kırmızı çiçektir. Bârid ve yâbis, şerbeti def-i humâr ve ahşab-ı mahrukasını tîlâ’, inbât-ı şa’r ve hizâb hususunda dahi bî-nazîrdir. Ercuvân muarrebidir.” Ahmet Talat Onay ise büyük oranda Mütercim Âsım Efendi’nin verdiği bilgilere bağlı kalmak sûretiyle şöyle demektedir: “Kırmızıya mâil bir çiçek olup eski tıbbâ göre tabiatı soğuk ve kuru olduğundan şerbeti sarhoşu aylırtmış, mahmurluğu giderirmiş, şarabı ferahlık verirmiş. Yakılmış ağacının külü vücutta kıl çıkmayan bir yere sürülürse kıl bitirir, ellere yakılırsa kından daha güzel parlak düşermiş.” (Baytop 1994: 100-101; Âsım Efendi2000: 222; Onay 1992: 149; Demirel 2009: 998-999).

Yukarıdaki tanımlardan hareketle, esasen aynı adlı ağacın çiçeği olduğu anlaşılan, gerek kaynaklarda, gerekse ilgili beyitlerde şerbet/şurup veya şarabının insana ferahlık verdiği, gam ve kederi dağıttığı, dimağı rahatlattığı, mahmurluğu giderdiği dile getirilen erguvan, klâsik şiirde daha ziyade “nihâl-i ergavân, mey-i ergavân, şarâb-ı erguvân” vb. şeklinde geçmektedir. Bu şiirde erguvanla ilgili olarak, büyük oranda

kırmızıya çalan pembemsi renginden hareketle, sevgilinin “yüzü, yanağı, dudağı, elbisesi”; âşığın “kanlı gözyaşı, kanla dolu sînesi; kanlı kılıç, kanlı ok, kan, ateş, şarap” vb. benzetmelerin yapıldığı görülmektedir (Demirel 2009: 1003-1011).

Atâyî, aşağıdaki beytinde erguvan şarabının gam, keder ve kaygıyı gideren yönüne değinmektedir:

Zamâne gussaları bî-girân imiş bildük
Velî devâsı mey-i ergavân imiş bildük

Nev'î-zâde Atâyî (Onay 1992: 149)

Gâlib ise erguvan şarabı¹/şerbetinin iç ferahlatan, dimağı yatıştırıcı özelliğine dikkat çekmektedir:

Vasf-ı cemîli öyle müferrih ki söylesem
Te'sîr eder dimâğa mey-i erguvân gibi

Şeyh Gâlib (Okcu 2011: 101)

3. Gül (Rosa, Rosaceae):

Farsça'dan dilimize geçen ve genel anlamı “çiçek”olan gül, Arapça'da “verd” diye isimlendirilmektedir. Gül ağacının güzel kokulu ve

¹ Bazı tıp kitaplarında “şarâb-ı ayva, şarâb-ı dut, şarâb-ı limûn, şarâb-ı rummân, şarâb-ı unnâb; şarâb-ı benefşe, şarâb-ı erguvân, şarâb-ı gül, şarâb-ı nîlüfer” vb. terkipler şeklinde ve farklı meyve veya çiçeklerle birlikte anılan şarap kelimesinin, ilgili bitkilerin kaynamış suda bir süre demlenmelerinin ardından süzülmesi ve içine belli miktar şeker eklenmesiyle oluşturulan şerbetler yahut koyu sıvı kıvamında olan ilaçlar karşılığında kullanıldığı belirtilmektedir. Bu çerçevede kaynaklarda, çeşitli rahatsızlıkların tedavisi kapsamında birçok meyve ve çiçeğin şarabından yani şerbetinden söz edildiği; ayrıca gerek hazırlanmalarıyla, gerekse kullanımlarıyla ilgili tariflerin verilip tavsiyelerde bulunduğu dikkat çekmektedir (bk. Önler, 1990: 136; Bekmez, 2009: 147) Bununla birlikte, “bâde-i erguvan, mey-i ergavan, şarâb-ı benefşe” vb. şekillerde mey, bâde; hatta sâkî kelimeleriyle birlikte yer verdikleri görülen şarapla ilgili kimi unsurların, bazen de tevriyeli olarak hem şerbet, hem de bilinen şarap anlamında kullanıldığı (bk. Demirel, 2009: 1009-1011) görülmektedir. Bir diğer ifadeyle klâsik şiirde başta çiçekler olmak üzere mey, şarap vb. kelimelerle birlikte anılan bitkilerin, bazen tedavi maksatlı hazırlanan bir şerbet/şurup, bazen de alkollü içki anlamında söz konusu edildiklerini söylemek mümkündür.

pek çok türü bulunan değerli çiçeği gül, gerek Farsça'da, gerekse dilimizde hem genel "gül-i bâdâm: bâdem çiçeği, gül-i nar: nar çiçeği; gül-i yâsemen: yâsemin çiçeği" vb., hem de özel anlamıyla "gül-i sad-berg, gül-i ra'nâ, sarmaşık gülü, yediveren gülü" vb. kullanılmıştır (Kurnaz 1996b: 219-220; Âsım Efendi 2000: 294-295).

Bilhassa Osmanlı dönemi kültür ve sanat hayatımızda gülün daha ziyâde çini, seramik, duvar resimleri ile kitap cilt ve tezhiplerinde; hatta taş oymacılığı ve mezar taşı süslemelerinde motif olarak kullanıldığı görülmektedir. Klâsik şiirdeki yerine aşağıda ve de ana hatlarıyla değinilecek olan güle ayrıca ninnilerde, mânilerde, türkülerde, deyimler ve atasözlerinde, ilâhilerde, ağıtlarda, halk hikâyeleri ve kıssalarda yer verildiği bilinmektedir (Kurnaz 1996b: 221-222; Erdoğan ve Akgül 2014: 168).

Gül, Osmanlı dönemindeki kadar olmasa bile günümüzde de başta kültür, sanat ve edebiyat olmak üzere, hayatımızın birçok alanında, doğum ve ölüm dâhil birçok safhasında varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Bir diğer ifadeyle gül geçmişte olduğu gibi bugün de, hem çiçek hâliyle, hem de "gül kurusu, gül mâcunu, gül kremi, gül yağı, gül esansı, gül suyu" vb. türevleriyle, ağırlıklı olarak kozmetik ve sağlık alanlarında olmak üzere, gündelik hayatımızda kullanılmaya devam edilmektedir (Baytop 1984: 237-239; Kurnaz 1996b: 222; Öztekin 2006: 579).

XVII. yüzyıl hekimlerinden Zeynelâbidin b. Halil, gül suyunun bayılma ve ateşten kaynaklanan baş ağrısına iyi geldiğini bildirmekte; yine aynı dönem hekimlerinden Salih b. Nasrullah da gülün baş ağrısı için kullanılabileceğini, ayrıca gül mâcununun kalbe kuvvet verdiğini bildirmektedir (Erdemir 2002: 171; Öztekin 2006: 579). Ahmet Talat Onay'ın şairlerimizi kaynak göstererek naklettiğine göre ise gül suyu, sarhoşluk sonrası ayılanların baş ağrılarını dindirmektedir (Onay 1992: 409). Günümüz tıp kitaplarında da esasen gül başlı başına bir ilaç olarak değerlendirilmekte ve onun "ağız yangısı, çıban, ishal, sindirim bozuklukları, bayılma, yüksek ateş, cilt hastalıkları" vb. daha birçok rahatsızlık için iyi bir şifâlı bitki olduğu belirtilmektedir. Yine günümüzde yayınlanan pek çok alternatif tıp veya şifâlı bitkilere ilişkin çalışmalarda bu bilgilerin teyit edildiği görülmektedir. Gülden elde edilen belli başlı

mâmüller arasında “gül lokumu, gül suyu, gül şerbeti, gül yağı, gül yaprakları da kullanılmak sûretiyle hazırlanan ve bir tür mâcun olan gül-şeker” vb. bulunmaktadır (Baytop 1984: 237-239; Özkan 2005: 32).

Kaynaklarda ayrıca gül suyunun cildi temizlediği, demleme kürle-riyle bağırsak florası zarar görenlerin iyileşmesine katkı sağladığı, mikrop öldürücü özelliğinin bulunduğu,romatizma ağrılarını giderdiği, eklem ve bademcik iltihaplarını geçirdiği;balla karıştırılarak yenildiğinde verem hastalığının tedavisinde etkili olduğu, sinir sistemini düzenlediği ve nekâhat devresinde olanlara gül balı ve reçelinin tavsiye edildiği belirtilmektedir (Anadol 1990: 127; Erdemir 2002: 171-172).

Gül, kuşkusuz tüm şairler için her zaman önemli bir ilham kaynağı olmuştur. Çiçeklerin sultanı olarak kabul edildiği ve daha çok sevgilinin sembolü olarak görüldüğü klâsik Türk şiiri estetiği içindeki temel işlevi ise “renk, şekil, koku” vb. çeşitli vasıflarıyla ve de değişik vesilelerle “sevgili, Hz. Peygamber, diğer din, devlet büyükleri” vb. şahıslarla ilişkilendirilmesine dayanmaktadır. Bunların yanı sıra gül, âdeti bir “gül-bülbül edebiyatı” olarak tanımlanan bu şiirde, örneğin farklı renklerinden hareketle “sevgilinin yanağı, yüzü, dudağı yâhut âşığın kanlı gözü, sararmış yüzü” vb. uzuvlarla benzetme ilişkisi oluşturmaktadır (Pala 1995: 208; Kurnaz 1996b: 219-220; Bayram 2007a: 211-212; Açıl 2015: 12).

Şairlerimiz dîvânlarında, “gül, gül-âb, cüllâb, gül-şeker, gül-beşeker” vb. kelime ve tamlamalarla aynı zamanda gül suyuna, gülden yapılmış türlü mâcun, şerbet ve tatlılara işaret etmişlerdir. Bilhassa anılan tamlamaların yer aldığı beyitlerde ayrıca “sayru, hasta, bîmâr, dert, derd-i ser, sudâ, tabîb, devâ, şifâ” vb.den söz edilmiş (Özkan 2005: 32); âşık, gülü olarak gördüğü sevgiliye türlü taleplerini, yine gül ve ilgili unsurları üzerinden iletmeye çalışmıştır.

Gülün şifâli yönlerinden bazılarına işaret edilen ve bir yönüyle de kaynaklarda verilen bilgilerin teyit edildiği görülen aşağıdaki beyitlerden hareketle, bilhassa suyunun “sarhoşluktan sonra oluşan baş ağrısı, yüksek ateş, dimağ hastalıkları, çarpıntı” vb. birçok hastalığa iyi geldiği anlaşılmaktadır. Nâşid, gül koklamanın humârı yani sarhoşluk sonrası meydana gelen baş ağrısını giderdiğini belirttiği beytinde, sevgilinin yanağı ile gül arasında başta renk olmak üzere türlü yönlerden ilgi kur-

muş ve esâsen, şarap içtikçe aynı zamanda dilberin gül yanağından öpülmesi tavsiyesinde bulunmuştur (Öztekin 2006: 580):

Nûş eyledikçe bâdeyi öp rûy-ı dilberi
Çün bâ'is oldu şemm ile def'-i humâra gül

Nâşid (Zülfe 1998: 52)

Beyitten hareketle şairin ayrıca, sevgilinin yanağını bir nevi meze olarak düşündüğünü; dolayısıyla bir yandan şarabın mezesiz, kuru kuruya içilmesinin pek makbul olmadığına, diğer yandan güzelin yanağı gibi bir mezenin şarabın verdiği keyfi daha da artıracığına, aynı zamanda yol açtığı olumsuzlukları da gidereceğine dikkat çektiğini söylemek mümkündür.

Râşid'in beytinden ise gülün suyunun yanı sıra kokusunun da humâr ehlinin başının ağrısını giderdiğini öğrenmekteyiz (Öztekin 2006: 580):

Bûy-ı gül fart-ı rutûbet birle mânend-i gül-âb
Dâfi'-i derd-i ser-i ehl-i humâr olmaktadır Râşid

Râşid (Biltekin 1993: 45)

Bilhassa baş ile ilgili rahatsızlıklarda, diğer bazı çiçeklerin yanı sıra gülün ve de suyunun nasıl etkili bir şekilde kullanıldığına dâir, Celâlüddin Hızır Hacı Paşa'nın *Müntahâb-ı Şifâ* adlı eserinde, şairlerimizin dikkatinden kaçmadığı anlaşılan şu kayda yer verilmektedir:

"...baş tamarından kan alduralar ve çok akıda ve eger bununla sâkin olmazsa hacâmat etdüreler ve soğuk ve ter nesnelere yeyeler gül gibi, gül-âb gibi ve benefşe gibi ve başına dahı yaku edeler ve gül-âb ve sandal ve benefşe ve kâfur ve karanfül ve sâf-ı mâmişâ ve nîlûfer bu kamusun döğeler ve başını yülideler sirkeyile ve gül-âbile başına yaku edeler nâfi' ola bi-iznil'llâhi ta'âlâ..." (Önler 1990: 46).

Taşlıcalı Yahyâ bir beytinde, üstelik yukarıda verilen bilgilerle uyumlu bir şekilde ve aynı zamanda kan ile gül arasındaki renk benzerliğinden de yararlanarak, baş ağrısının tedavisinde baştan kan akıtılmasının yanı sıra gül suyunun da kullanıldığını belirtmektedir.

Başındaki yaradan akan kan, şairi baş ağrısından kurtarmıştır. Buna şaşılması gerekir; zîrâ gül suyu baş ağrısını gidermektedir:

Başumda hûn-ı zahmı derd-i serden kurtarur cânı
Aceb olmaya bu kim gül suyu def'-i sudâ' eyler

Taşlıcalı Yahyâ (Çavuşoğlu 1977: 352)

Azmî-zâde Hâletî, baş ağrısının tedavisinde en etkili gül suyunun gül renkli şarap olduğunu belirttiği aşağıdaki beytinde, "Acaba nasıl bir gülden elde edildi ki bu gül suyunun rengi bir türlü kaybolmamış" diyerek aynı zamanda şaşkınlığını dile getirir:

Derd-i ser def'ine çâre bâde-i gül-fâmdur
Gitmemiş rengi ne gülden çıkdı âyâ ol gül-âb

Azmî-zâde Hâletî (Kaya 2003: II/133)

Hâletî, bir diğer beytinde ise bu kez sevgilinin yüzündeki terleri gül suyuna benzetir ve aşktan kaynaklanan baş ağrısının giderilmesinde bu gül suyunun faydalı olduğunu belirtir:

Ey Hâletî hemân arak-ı rûy-ı yârdür
Derd-i ser-i mahabbete nâfi' olan gül-âb

Azmî-zâde Hâletî (Kaya 2003: II/137)

Gerek kaynaklarda verilen bilgilerden, gerekse beyit örneklerinden hareketle, gül suyunun veya ondan yapılan gül şerbetinin yüksek ateşi düşürmede de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yüksek ateşi düşürmede günümüzde daha çok sirke ile ıslatılmış bez kullanılmakla birlikte, bu tür rahatsızlıkların tedavisinde bir zamanlar gül suyunun da kullanıldığı; hatta bazı yörelerde hâlâ kullanılmaya devam edildiği bilinmektedir. Bir öğrencimin anlattığına göre Isparta'da bugün hâlâ anneler, çocuklarının ateşi çıktığında düşürmek için başlarına gül suyu dökmekte, vücutlarını da yine gül suyuyla sıvazlamaktadırlar.

Mesîhî'nin aşağıdaki beytinde, bünyedeki ateşi düşürmede gül suyundan yapılan gül şerbeti içmenin yararlı olduğu dile getirilmektedir:

Çünkü yakdun cânımı sun bâri la'lûn şerbetin
Tâ ki bu ihrâkı teskîn itsüñ ol cüllâb-ı ışk

Mesîhî (Mengi2014: 192)

Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin bir beytinden anladığımıza göre gül suyu, dimağ (beyin, akıl, zihin) durgunluğu, dağınıklığı ve gönül sıkıntısının tedavisinde de etkilidir:

Es'ad zükâm-ı hecr ü gam olmazdı kâr-ger

Efsürde dimâg-ı dil olsa gül-âb-ı ruh

Şeyhülislâm Es'ad Efendi (Doğan 1997: 182)

Gül suyu, aynı zamanda dîvân şiirinde en çok rastlanılan göz hastalığı olan remedin yani gözün ağrımamasının veya göz kapağı iltihaplanmasının tedavisinde de etkilidir (Onay1992: 342; Aynacı 2012: 33). Emrî, gül suyunun remedin tedavisindeki rolüne değindiği aşağıdaki beytinde hem bu hastalığın sebebine, hem tedavisine, hem de bu tedavinin gül suyunun her seher göze akıtılması gerektiği şeklindeki uygulamasına işaret etmektedir (Aynacı 2012: 34):

Ruhınçün ağlamaktan kıldı tahsîl-i remed lâle

Gül-âb akıtırsa tan mıdur gözine her seher jâle

Emrî (Saraç 2002: 252)

Yine beyitlerden anlaşıldığına göre gül suyu, "ihtilâc" yani "çarpıntı, çarpınma, kasların irâde dışı kasılıp gevşemesi sonucunda organlarda görülen hareket, havâle nöbeti, vücudun titremesi, seğirme" (Ayverdi 2006: II/1365) denilen rahatsızlığın tedavisinde de etkilidir. Hilmî, gül suyunun bu yönüne değindiği aşağıdaki beytinde, "Gönül, senin terlemiş yanağını öptükçe can bulur, kendine gelir; çünkü her hasta, çarpıntısını gül suyuyla giderir" demektedir(Koç2007: 290):

Dil ruh-ı huy-gerdeni bûs eyledikçe cân bulur

Çünkü gül-âbla eder her hasta def'-i ihtilâc

Beğlerbeğili Hilmî (Onay 1992: 409)

Fuzûlî, gülsuyu veya şerbetinden hareketle, gülün pekçok yönden şifalı oluşuna dikkat çekmekte ve esasen gül bahçesinde her derde deva bulunabileceğini ileri sürmektedir (Kemikli 2007: 33):

Bulunur her derde istersen gülistânda devâ

Hokkasında goncenin san kim şifâ cüllâbı var

Fuzûlî (Akyüz vd.1990: 167)

Nâbî, sevgilinin iki dudağından kinâyeye olarak “gül-i mükerrer” şeklinde adlandırdığı ve aynı zamanda bir devâ şurubu olan gül şerbetinin, “maraz-ı irtî’âş” denilen titreme hastalığına iyi geldiğini belirtmektedir (Özkan 2005: 35):

Âşık gül-i mükerrer ile eylesin devâ
Gördükçe la’lîni maraz-ı irtî’âşına

Nâbî (Bilkan 1997: II/973)

Gül yaprağı ve bal karışımından elde edilen “gül-şeker” veya “gül-be-şeker”, balgamı kesen, karaciğeri kuvvetlendiren ve yemeğin hazmını kolaylaştıran özelliklere sahip bir çeşit mâcundur. Aynı zamanda şekerli bir gül tatlısının adı olan gül-be-şekerin bir zamanlar kuvvet şurubu olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Ahmet Paşa, doktora benzettiği sevgilinin, hokkayı andıran dudaklarına doldurduğu gül-şekerlerle hastalarının yani âşıklarının tedavisine gittiğini söyler (Önler 1990: 184; Özkan 2005: 36):

Doldurur hokka-i la’line lebün gül-şekeri
Ya’ni dil-hasteleriñ derdine tîmâra gider

Ahmet Paşa (Tarlan 1992a: 155)

Kadı Burhâneddin, sevgilinin tatlı dudağı ile gül birlikteliğinden hareketle, gül-şekerin ciğer rahatsızlığına şifâ olan yönüne işaret eder:

Eline sundum güli öpdî vü virdi baña
Pes ciğerüme devâ gül-şeker olmuş durur

Kadı Burhâneddin (Ergin 1980: 461)

Edirneli Kâmî ise doktora benzettiği sevgilisinin, kendisine bir kez tebessüm ederek bakması hâlinde, gönül yarasına gül merhemi sürmüş olacağını belirterek, gül merheminin yaraların tedavisindeki katkısına dikkat çeker (Öztekin 2006: 580):

Bir kez tebessümâne nigâh itse ol tabîb
Urmuş olurdu zahmuma gül merhemini hemân

Kâmî (Yıldırım 2009: 352)

4. Menekşe (Viola, Violaceae):

Farsça'da "benefşe", Arapça'da "menefşe", Türkçede ise "menekşe" veya "menevşe" şeklinde adlandırılır. Menekşegillerden bir veya çok yıllık otsu bir bitki olan bu çiçek, daha ziyâde gölgelik yerlerde, çayırılıkta, duvar, çit diplerinde ve bayırlarda bulunur. Yaprakları kalp şeklinde, son derece nazik ve küçük olan menekşenin "beyaz, mavi, mor, hercâî, sarı" vb. renkte olanlarının bulunmasına karşın, mor renkte olanları daha çok tercih edilir. Kokuları hoş çiçekleri olan menekşenin bazı türleri ise kokusuzdur. Kaynaklarda menekşeden çeşitli yemeklerin yanı sıra, şeker tatlısı ve sirkesinin yapıldığı; ayrıca mor menekşeden menekşe şarabı/şerbeti/şurubu ve suyu elde edildiği belirtilmektedir (Baytop 1984: 324; Baytop 1994: 204; Âsım Efendi 2000: 66; Ayverdi 2006: II/2001-2002; Yıldırım 2008:157; Çeltiker 2009: 217; Bekmez 2009: 85).

Yine kaynaklarda bildirildiğine göre menekşe, idrar söktürücü ve kan temizleyici özelliklere sahip olup yaraların ve cilt hastalıklarının tedavisinde etkilidir. Kokulu menekşeler ise dâhilen terletici, hâricen lapa veya gargara hâlinde kullanılır. Menekşenin ayrıca uyku getirdiği, vücudu terletip rahatlattığı, baş ağrılarına iyi geldiği; koklanmasıyla beyindeki sıcaklık ve kuruluğu giderdiği, gam ve kederin dağılmasına, zihnin toparlanmasına, ferahlamaya yardımcı olduğu; mide ve bağırsak tahrişleri, böbrek rahatsızlığı, tansiyon, akciğer zarı iltihabı ve karaciğer hastalıkları ile kuru öksürük, boğmaca, bronşit, zâtürre gibi solunum sistemi hastalıklarının tedavisinde kullanıldığı; hatta menekşe şerbetinin iştah açtığı kaydedilmektedir (Baytop 1984: 324-325; Anadol 1990: 169-170; Yeniterzi 1998: 96; İvanov vd. 1999: 230; Erdemir 2002: 301-302; Kemikli 2007: 33; Bekmez 2009: 97).

Beyitlerde daha ziyâde "benefşe" şeklinde geçen menekşenin, dîvân şairlerinin dikkatini çeken bitkisel özellikleri arasında "hemen her yerde yetişmesi, boyunun kısa ve eğri olup yere hayli yakın olması, bazı türlerinin kokusuz oluşuna karşın bazı çeşitlerinin hoş kokulu olması, türlü renklerde oluşu, çiçeklerini ilkbaharda açması, zor şartlara karşı dayanıklı ve fakat ömrünün kısa olması, pazarda satılması" vb. bulunmaktadır. Yine örneklerden hareketle dîvân şairlerinin menekşe ile daha çok insan uzuvları arasında bir benzetme ilişkisi kurdukları, bu

çiçeği bilhassa sevgili odaklı olarak “ben, boy, gözbebeği, saç, dendân, hat, kulak ve mûy”a benzettikleri görülmektedir. Renk ve koku yönünden miske de benzeten menekşe, demet demet olmasından hareketle saçı andırır. “Anber, âşık, attâr, asker, çerâğ, dîvâne, gece, gedâ, hizmetçi, hokka, Kâbe örtüsü, kadeh, kalem, kalender, kul, kulak, mecnûn, mestâne, micmer, mürit venil”de menekşenin benzetildiği unsurlardandır (Pala 1995: 367; Kurnaz 1996a: 538; Bayram 2007a: 215).

Ahmet Paşa, Cem Sultan övgüsünde kaleme aldığı “benefşe” redifli kasidesinden aldığımız aşağıdaki beytinde, menekşe şarabı yâhut şerbetinin gam ve kederi dağıtan, insanı ferahlatan özelliğine değinmektedir:

Bir dem gam-ı devrânı unutturmağa sâkî
Gül mevsimidir sun berigül-nârî benefşe

Ahmet Paşa(Tarlan 1992a: 81)

Necâtî, Şehzâde Mahmud medhinde kaleme aldığı “benefşe” redifli kasidesinin bir beytinde, menekşeye bakmanın gözlere şifâ verdiği, canlılık ve parlaklık kazandırdığı bilgisine yer vermek sûretiyle, esasen pâdişahın kendisine ilgi göstermesinin önem ve gereğine işaret etmektedir:

Şâhâ bu siyeh-baht kuluña nazar it kim
Bakmakla cilâlar virür ebsâra benefşe

Necâtî Bey(Tarlan 1997: 89)

Merhum hocam Mehmed Çavuşoğlu bu beytin günümüz Türkçesiyle nesre çevirisini “Ey Pâdişâh, bu kara tâlihli kuluna iltifât et ki, baktıkça menekşe gözlere cilâ verir” şeklinde yapmış ve açıklama notunda “Menekşenin rengi kara olarak tasavvur edilmekte ve kul, tâlihindeki karalık yüzünden menekşeye benzetilmektedir.” kaydına yer vermiştir (Çavuşoğlu ts.: 93). Ancak bu izah, menekşeye bakmanın gözlere neden ve nasıl parlaklık kazandırdığı veya iyi geldiğini açıklamakta yeterince yardımcı olmamaktadır. Beyit hakkında bilgisine başvurduğum Atilla Şentürk hocamız ise menekşeye bakmanın göze cilâ verdiğini daha önce duymadığını; ancak menekşenin Kâbe örtüsüne benzetilmesiyle ilgili olarak Ahmet Paşa’nın,

Zülfün yüzüne saldı kırışmeyle dedi kim
Kim gördü k'ola Ka'be'nin estârı benefşe

Ahmet Paşa (Tarlan1992a: 82)

beytini hatırladığını belirtmiştir. İlâveten cilâ vermenin aynı zamanda tedavi etmek anlamına geldiğini, “estâr” kelimesinin de beyitte bildiğimiz anlamda “astar” değil “örtü” anlamında geçtiğini düşündüğünü dile getirmiştir. Bu bilgiler ışığında Necâtî'nin beyitte dile getirdiği husus benim açımdan daha bir netleşmiş oldu. Şöyle ki; yakın geçmişte bazı yaşlılar tarafından dile getirilen “mavi gökyüzüne bakmak göze iyi gelir” şeklindeki inanıştan hareketle, bir zamanlar halk arasında menekşeye bakmanın da göze şifâ verdiği, parlaklık kazandırdığına inanıldığını, üstelik Necâtî'nin beytinden hareketle bunun hayli eskiye dayandığını düşünmek mümkündür. Yine beyitten hareketle üzerinde durulması gereken bir diğer husus, menekşenin Kâbe örtüsüne benzetilmiş olmasıdır. Bilindiği üzere menekşe koyu mor renginden hareketle aynı zamanda kara/siyah ve gece olarak tasavvur edilir. Menekşe-Kâbe bağlantısından hareketle şu bilgiyi de dikkate almakta yarar vardır. Bazı kaynaklarda hadis olarak geçen ve bir rivâyete göre “Bakıldığında sevap olan, şifâ veren beş şey...”, bazı rivâyetlerde ise “Bakıldığında şifâ veren üç şey...” şeklinde zikredilen unsurlar arasında Kâbe ve Kur'an-ı Kerîm de bulunmaktadır. Ahmet Paşa'nın beytinde geçen Kâbe estârı/örtüsü, mecâz-ı mürsel yoluyla Kâbe'ye işaret ettiğinden, beyitte dile getirilen menekşeye bakmak, koyu renginden hareketle bir nevi Kâbe'ye bakmak gibi değerlendirilmiş olmalıdır. Yine beyit bağlamında, insanın ışığa uzun bir süre bakması sonucunda gözlerinin neredeyse göremez hâle geldiği de hatırlanmalıdır. Bilindiği üzere böylesi durumlarda gözün eski hâlini alması, bir nevi kendini toparlaması için tekrar karanlığa veya siyah vb. koyu bir renge bakmak gözü âdetâ dinlendirdiğinden iyi gelir. Hatta bu tür göz rahatsızlıklarını gidermek için eskiden çember şeklinde kesilmiş mavi ya da siyah renkli bir bezle hastanın gözünün kapatılıp sınıksız bağlandığı da bilinmektedir (Yeniterzi 1998: 99-100).İçeriğinde daha birçok hususa değinilmiş olma ihtimâli bulunan beytinde Necâtî, menekşenin koyu renginden hareketle bu tür bir uygulamaya da telmihte bulunmuş olabilir.

Necâtî, Şehzâde Mahmud övgüsünde kaleme aldığı “benefşe” redifli kasidesinde bu çiçeğin birçok özelliğine değinmesinin yanı sıra, şekerle birlikte hastaya iyi geldiğine de temas eder:

Adlûñle ider dehr mizâcın felek ıslâh
Şekkerle virür fâide bîmâra benefşe

Necâtî Bey (Tarlan 1997: 89)

Şair aşağıdaki beytinde bu kez, menekşe kokusunun dimâğa iyi geldiğine, zihni toparlayarak parlak anlamlar ile ince şeyleri kavramasına yardımcı olduğuna değinir:

Kapladı bûy-i benefşe her dimâğı nitekim
İde derk-i ma‘nî-i bârik fehmi hurde-bîn

Necâtî Bey (Tarlan 1997: 76)

Bir başka beytinde menekşenin benzer bir özelliğine değinen Necâtî, bu çiçeğin zihin dağınıklığından kaynaklanan dil dolaşıklığına yani konuşma bozukluğuna da iyi geldiğini belirtir:

Sûsen gibi nazm itmeğe dilüm dolaşırken
Vasfuñla getürdi beni güftâra benefşe

Necâtî Bey (Tarlan 1997: 90)

“Ey Emrî gözümde o güzelin ayva tüyelerinin gamının yansımını gören, su dolu kâse içinde menekşe yağı var der” diyen şair, yaşlı gözlerini su dolu kâseye, gözündeki hüznü veya bir rahatsızlıktan kaynaklanan çapaklanmayı ise su üzerine çıkmış menekşe yağına benzetmektedir. Emrî böylece, göz rahatsızlıklarının tedavisinde bir zamanlar menekşe yağının kullanıldığına da işaret etmiş olur:

Emriyâ çeşmümde ‘aks-i gussa-i hattın gören
Kâse-i pür-âb içinde dir benefşe yağı var

Emrî (Saraç 2002: 89)

5. Nilüfer (Nymphaea Alba):

Farklı metinlerde “nîlper, nîlfer, nîlûper, nîlûfer” vb. şekillerde geçen, Farsça’da “gül-i âbâd: suda yaşayan çiçek, gül-i zindegî: hayat

çiçeği, gül-i âferîniş: yaratılış çiçeği” vb. olarak da adlandırılan nilüfer, Türkçe’de ayrıca “su gülü, su lâlesi, su zambağı, kalabak ve çadır çiçeği” adlarıyla bilinmektedir. Nilüfer, eski İran mitolojisinde “Nâhîd gülü” olarak kabul edilmiş, Yunan mitolojisinde ise “genç kız” şeklinde tasvir edilmiştir (Yıldırım 2008: 553). Mütercim Âsım Efendi’nin kaydettiğine göre nilüfer, güneş doğarken suda ortaya çıkıp açılan ve batışında tekrar suda kaybolan bir çiçektir (Âsım Efendi 2000: 562).

Göl veya havuz benzeri durgun sularda yetişen, beyazına ayrıca “Lotus” denilen nilüfer, yirmi dolayında beyaz taç yapraktan oluşan, hoş kokulu, tek çiçekler açan, çok yıllık otsu bir su bitkisidir. Ülkemizdeki nilüferler beyaz açarken, dünyada sarı, pembe, kırmızı, mavi renklerine de rastlanmaktadır. Sarı nilüferin çiçeğinin afrodisyak, beyaz nilüferin çiçeğinin ise yatıştırıcı ve uyuşturucu etkisi bulunmaktadır (Baytop 1994: 374). Nilüferin, suda yetişip çürümesinden dolayı doğasında fazla bürüdet, soğukluk vardır ve bu soğukluk etkisiyle kalp hararetini giderdiği ve ferahlık verdiği düşünülür. Nişasta deposu olan kök sapları patates, tohumları ise kahve niyetine tüketilebilen nilüfer, aynı zamanda kalbi kuvvetlendirici, gönül açıcı, sınırları yatıştırıcı ve uyku düzenleyici olarak bilinmekte; cilt kızarıklıkları, yaralar ve saç bakımı için de kullanılmaktadır. Kaynaklarda ayrıca nilüfer şarabı veya şerbetinin sıtmaya iyi geldiği belirtilmektedir (Yalçın 1981: 582; Ayverdi 2006: II/2351; Dara 2006: 504; Çeltiker 2009: 233-234; Bekmez 2009: 39).

Klâsik Türk şiirinde nilüfer, bilhassa şekil ve renginden hareketle, güneş ya da âşğın solan yüzünün sarılığı; hatta gökyüzünün maviliği için benzetilen olur. Suda yetişmesi ve su üzerinde bulunması nedeniyle gözü yaşlı tasavvur edilen nilüfer ayrıca, “seccâdesini suya sermiş, riyâzetten ötürü yüzü sararmış bir derviş” olarak tahayyül edilir (Kurnaz 1996a: 541; Erdoğan 2007: 108).

Nedim’in, Ahmet Talat Onay’ın çevirisiyle “Sevgilinin henüz terlemiş ayva tüyleri altındaki dudağı, ateşli bir kalbin tedavisi için âni tesir gösteren nilüfer midir bilmem” (Onay 1992: 410) dediği ve aynı zamanda nilüferle tedaviye değindiği aşağıdaki beytini, “Harâretli, ateşli gönlün tedavisinde doğrusu hemen etki eder (veya Bür’ü’-sâ’a gibi son derece yararlı bir içeriğe sahiptir). Ayva tüyleriyle çevrili la’l dudağın nilüfer midir (veya la’l dudağının serin, tatlı suyu nilüferin

yetiştği su mudur) bilmem” şeklinde çevirmemiz de mümkündür. Kanaatimizce şair, bir yandan kırmızı renginden ve etrafını saran terlemiş ayva tüylerinden hareketle sevgilinin ıslak dudağını kırmızı nilüfere benzetmiş, bir yandan da dudağının kalbe ferahlık veren serin tatlı suyu ile nilüferin içinde yetiştiği su yâhut tedavi amaçlı olarak hazırlanan nilüfer suyu arasında bağlantı kurmuştur. İlgili tamlamayı tevriyeli bir şekilde kullanmak sûretiyle aynı zamanda, hekim ve filozof tipinin İslam tarihindeki en başarılı temsilcisi kabul edilen Ebû Bekir Râzî (ö. 925)’nin tıpla ilgili ünlü eseri Bür’ü’s-Sâ’a’ya (Kaya 2007: 479, 485) telmihte bulunan Nedim, böylece nilüferin veya nilüfer suyunun kalp harâretini gidermede hayli etkili olduğunu; dolayısıyla kalbe iyi geldiğini vurgulamış olmaktadır:

Müdâvât-ı dil-i mahrûra²bür’ü’s-sâ’adur el-hak
Zülâl-i la’l-i hatt-âverdi nîlüfer midür bilmem

Nedim (Boztepe1340: 164)

Arpaemîni-zâde Sâmi ise nilüferin bu kez kokusunun kalbi ferahlattığına, tıpkı Hz. İsa’nın nefesinin ölüleri dirilttiği gibi insanın gönlünü canlandırdığına değinir:

Hey’et-i aksi olup ser-zede çün nîlüfer
Bûyî eyler dem-i İsa gibi tefrîh-i fu’âd

Arpaemîni-zâde Sâmi (Kutlar2004: 107)

Şeyhülislâm Yahyâ’nın aşağıdaki beytinde, nilüferin çiçek hastalığının tedavisindeki rolüne değinilmiş, bir diğer ifadeyle çiçek çıkaran hastalara, nilüfer çiçeğiyle aramo edilmiş nilüfer şerbeti içirildiği kaydına yer verilir (Onay 1992: 411; Aydemir 2006: 59):

Nihâl-i tâze-i gülşen çiçek çıkardı meğer
Tabîb-i cûy içürdi şarâb-ı nîlüfer

Şeyhülislâm Yahyâ (Erten1995: 286)

² “dil-i mahrûra” tamlaması, dîvânın Muhsin Macit neşrinde nüsha farkı olarak dipnot alanında verilmiş, metne ise “dil-i mecrûha” şekli alınmıştır (bk. Muhsin Macit, *Nedim Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1997, s. 319).

Ş. Yahyâ'nın beytinden iki farklı anlam çıkartılabileceğini belirten Aydemir ayrıca şunları kaydeder: "İkine göre; 'Meğer gül bahçesi fidanı çiçek çıkarmış, tabip olan ırmak da ona nilüfer renkli şurup içirmiş.' şeklindedir. İkinci anlamı ise; 'meğer' kelimesinin sihr-i helâl yoluyla kullanılmasıyla ortaya çıkar. Buna göre: Gül bahçesinin taze fidanı, nilüferrenkli şarap/şurup/aşı eriyiğinin verilmesi sonucu çiçek çıkarılmıştır. Böylelikle aşılama yapılmış ve hastalığın kontrolü elden bırakılmamıştır." Aydemir daha sonra, Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin, bahar tabibinin ağaçlara hayat şarabı içirmek sûretiyle açtırdığı çiçeklerle, bir nevi hastalıklarını dışa vurdurduğunu, böylece daha hafif seyretmesini sağladığını belirttiği aşağıdaki beytini, Yahyâ'nın yukarıdaki beytinde dile getirdiği ikinci anlamı destekleyen bir örnek olarak verir (Aydemir 2005: 59):

Şarâb-ı nâmiye nûş itdirüp tabîb-i rebî'

Çiçekle hârice def' itdi illetin eşcâr

Şeyhülislâm Es'ad Efendi (Doğan 1997: 68)

6. Safran (*Crocus Sativus*):

Safran, süsengiller familyasından olup yetiştirildiği bölgenin iklim şartlarına göre ilkbahar veya sonbaharda, açık mor yapraklı güzel çiçekler açan ve bu çiçeklerin ortasında bulunan sarı ve kırmızı renkteki telciklerden oluşan soğanlı, tıbbî ve aromatik bir bitkidir. Anayurdu Batı Asya, Türkiye, İran ve Yunanistan'dır. Vaktiyle Bizanslılarca sadece İzmir'de yetiştirilen safran, Osmanlılar zamanında başta Safranbolu olmak üzere İstanbul, İzmir, Tokat, Adana ve Urfa'da yetiştirilmekteydi. Bugün ise ülkemizde az miktarda ve adını kendisinden alan Safranbolu'ya bağlı Davutobası köyü, Yazıköyü ile civar köylerde; ayrıca Denizli, Urfa gibi. diğer bazı şehirlerimizde yetiştirilmektedir (Ayverdi 2006: III/2630; Ceylan 2005: 151; Dara 2006: 550).

Kutadgu Bilig'den itibaren metinlerde rastladığımız safran, Anadolu sahasında verilmiş edebî eserlerde ve eski tarım yazmalarında, Farsçası olan "zâferân" şeklinde geçmektedir. Aslı Arapça "za'ferân" olan kelimenin günümüzde de kullanılan safran şeklinin ise bazı telaffuz farklılıklarıyla pek çok dilde yer aldığı (bk. Almanca, Fransızca: Safran;

İngilizce: Safronn; Rusça: Shafran; İtalyanca: Zafferano vd.) ve ayrıca halk ağzlarında uzun süreden beri bulunduğu bilinmektedir. Anadolu'da "mor çiğdem, koyun çiğdemi, safran çiğdemi" adlarıyla da bilinen safranın "Hint safranı, Yemen safranı, Selanik safranı, Arnavut safranı, Viranşehir safranı" gibi türleri ünlüdür. Kırmızı renk yoğunluğu, koku, tat ve içindeki safranal oranının yüksekliği safranın kalitesini belirleyen etkenlerdendir. Üretimi son derece zor olan safran az üretildiğinden, bazen gram fiyatı altının gramına eşdeğer olabilmektedir; dolayısıyla safran, dünyada sahteciliği en fazla yapılan bir bitkidir (Erdemir 2002: 353; Ceylan 2005: 149-150; Çeltiker 2009: 252-253).

Safran aynı zamanda Türk mutfak kültürünün en eski baharatlarından. Osmanlı döneminden beri "zerde, aşûre, lokum" vb. tatlıların koku ve renk verici malzemeleri arasında da yer alan safranın en köklü kullanım alanlarından biri ise tıptır. Eski tıbbı göre sıcak/kuru bitkilerdendir ve tarçın gibi o da yumuşaklığı sebebiyle pek çok rahatsızlığa iyi gelir. Vücuda zindelik ve ferahlık verir, uykuyu düzenler, sinir sistemini uyarır, kalp çarpıntılarını giderir, hafakanı önler ve insanı neşelendirir. Aynı zamanda hazmı kolaylaştırıcı olup astım ve öksürüğü tedavi eder, kulak ağrısını geçirir, çiğnendiğinde diş etlerini, sürme gibi sürüldüğünde ise gözleri kuvvetlendirir. Günümüzde bilhassa bazı kanser türlerinin tedavisinde de etkili olduğu belirtilen safran, fazla miktarlarda alınması hâlinde baş ağrısına, şarapla birlikte içilmesi durumunda ise baygınlığa sebep olur. Ayrıca önemli bir iştah kesici olan safran, bir yandan kilo vermeyi sağlarken bir yandan da mideyi kuvvetlendirir (Baytop 1984: 360; Onay 1992: 442; Erdemir 2002: 354-355; Ceylan 2005: 151-152; Çeltiker 2009: 254; Bekmez 2009: 95).

Klâsik Türk şiirinde safrana sadece rengi ve kokusu ile değil, yetiştirilmesinden hasadına, sahip olduğu bazı tıbbî hususiyetleri ile kullanım alanlarına kadar pek çok özelliğiyle yer verildiği görülmektedir. Açık sarı renkte olan safran, renginden dolayı daha çok âşığın yüzü için benzetilen olur. Renginin güzel olması safranın acısını gidermez; dolayısıyla hiç kimse, rengine bakıp da safran tatlıdır demez. Sevgilisinin aşkıyla yanan âşık, bağırımın yandığına delil yüzümün sarıdır, demek suretiyle aynı zamanda safranın yanık yaralarının teda-

visinde ilaç olarak kullanımına değinir (Çavuşoğlu 1971: 280; Pala 1995: 577; Tarlan 1997: 234; Ceylan 2005: 153).

Mezâkî aşağıdaki beytinde, sadece safran kullanarak aç kalmış ve beti benzi sararıp solmuş zâhîde çatar. Ona bir nevi gerçek âşık olmak için bunların yeterli olmayacağını söyleyen ve asıl olması gereken yürekteki yakıcı ateş ile nemli gözlerden akan kanlı gözyaşlarının nerede olduğunu soran şair, bir yandan da safranın zayıflatıcı özelliğine dikkat çeker (Ceylan 2005: 159):

Kanı sûz-ı derûn-ı hûn-ı eşk-i çeşm-i ter zâhid
Tutalum za'ferân-ı za'f ile sîmâñı zerd itdüñ

Mezâkî (Mermer 1991: 436)

Şairlerimizin safran hakkındaki yaygın kullanımlarından biri de onun neşe verici ve güldürücü özelliği olmuştur. Aynı zamanda antidepresif özelliğe sahip olan safran, bir zamanlar dârüşşifâlarda melankoli hastaları için hazırlanan ilaç terkiplerine katılan, bu tür hastalara koklatılan ve üzerlerinde bulundurmaları tavsiye edilen bir bitkidir. Hatta Ahmet Talât Onay, düğünlerde safranlı zerde-pilav ikram edilmesinin de, eski İstanbul medreselerinde haftada iki öğün zerde çıkarılmasının da, neşeyi artırmak ve ferahlık vermek amacıyla oluşturulmuş âdetler olabileceğini belirtmektedir (Onay 1992: 442-443; Ceylan 2005: 159-160).

Safranın insana neşe veren yönüne değindiği aşağıdaki beytinde, aşk ile sararmış yüzünün, sevgilinin tıpkı çam fıstığı gibi kapalı olan ağzını açtırıp güldürdüğünü söyleyen Nâbî, bu durumun safranın bitkilerin Nasreddin Hocası olmasından kaynaklandığını belirtir (Onay 1992: 443):

Rûy-ı zerdim piste-i leb-bestesin handân eder
Za'ferân nev'-i nebâtuñ Hâce Nasreddîn'idir

Nâbî (Bilkan1997: I/570)

Ahmet Paşa da safranın aynı özelliğine değindiği bir beytinde, sevgilinin yüzüne güldüğüne minnet etmemesi gerektiğini; zîrâ gülmesinin safranın etkisiyle gerçekteştiğini dile getirir:

Yüzüme güldüğüne minnet etme
Ki bu hâssiyyetidir za'ferânın

Ahmet Paşa (Tarlan1992a: 199)

Sevgilisinin kendisine gülmesini hoş karşılamayan Zâtî safranın aynı özelliğine değinir ve sevgilinin bu neşeli hâlini safran almış olmasına, aslında ise safrana dönen yüzüne bakmasına bağlar:

Dâ'im benüm yüzüme gülerseñ aceb degül
Tab'-ı cihânda hâssiyyet-i za'ferân kodı

Zâtî (Tarlan1987:III/469)

Safran ayrıca eski tıbbâ göre sıcak yapıdaki bitkilerdendir; dolayısıyla şairlerimiz onu aynı zamanda ateşle, ateşe bağlı kavram ve hastalıklarla birlikte anarlar. Bâkî, "Aşk ateşinin sıtmasından öylesine güçsüzüm ki sararmış yanağım hayat gülşenimde safrana döndü." diyerek, safran ile ateş arasındaki ilgiye değinir (Ceylan 2005: 158):

Teb-i tâb-ı mahabbetden şu deñlü nâ-tüvânem kim
Hayâtum gül-şeninde za'ferân oldı ruh-ı zerdüm

Bâkî (Küçük1994: 312)

7. Yâsemin (Jasminium):

Dilimize Farsçadan geçmiş olup beyitlerde "semen, yâsemen, yâsemîn" şeklinde de yer verildiği görülen yâsemin, zeytingiller familyasına mensup hoş kokulu, mor, pembe, mavi, kırmızı, beyaz veya sarı çiçekleri olan sarmaşık cinsinden bir bitkidir. Vatanı Batı Asya olmakla birlikte Akdeniz ülkelerinde süs bitkisi olarak yetiştirilir. Mütercim Âsım Efendi'nin kaydettiğine göre kırmızı türü "gece safâ, gündüz cefâ" kızıl yâsemen dedikleri bir çiçek olup sarı renkte olanına ise ayrıca "tavşan gülü" denilmektedir. Yâseminin çiçeklerinden elde edilen ve içeriğinde "jasmon, linalol, benzil" gibi maddeler bulunan uçucu yağ, dâhilen göğüs yumuşatıcı, sinir yatıştırıcı, dimâğı güçlendirici, ferahlık ve zindelik verici olarak; hâricen ise vücuttaki yarık ve çatlakların tedavisinde kullanılmaktadır (Baytop 1984:405; Âsım Efendi 2000: 816; Ayverdi 2006: III/3380; Çeltiker 2009: 247).

Yumuşak dokusu, daha çok beyaz, sarı renkte olan çiçekleri ve ferahlık veren güzel kokusuyla dikkat çeken yâsemnin klâsik Türk şiirindeki temel işlevi; “sevgilinin saçı, yüzü, yanağı, sînesi, teni”vb. uzuvlarıyla benzerlik ilişkisine dayanmaktadır (Pala1995: 568; Bayram 2007a: 214).

Lebîb âşağıdaki beytinde, âşğın bağırdaki yaralara çâre olmak üzere, sevgilinin terlemiş sinesini, yaralı sînesine sürmesi tavsiyesinde bulunur. Böylece sevgilinin sînesini yâsemine, terini ise yâsemnin yağına benzeten şair, aynı zamanda bu yağın vücuttaki yara ve çatlaklara iyi gelen bir merhem olduğunu vurgulamış olur (Öztekin 2006: 582):

Hoy-kerde sînesin süregör çâk-i sîneñe

Âşık şukûk merhemidür yâsemnin yağı

Lebîb (Kurtoğlu 2004: 497)

Şeyh Gâlib’in âşağıdaki beytinde ise yâsemnin, dalının zayıflığına rağmen, kokusunun tüm bahçeleri kaplayan ve koklayanlarda ferahlık, tazelik, zindelik hissi uyandıran bir özellikte oluşundan söz edilmektedir:

Olsan nizâr-ı za’f ile çün şâh-ı yâsemen

Bûy-ı safâ verir yine hulkun çemen çemen

Şeyh Gâlib (Okcu 2011: 293)

III. MEYVELER

Klâsik şiirde meyve karşılığında daha ziyade “mîve, bâr, semer” kelimelerinin kullanıldığı, şiirlerde birçok meyveye yer verildiği görülmektedir. Meyvelerle büyük oranda olumlu ve soyut öğeler arasında bağdaştırma yapan şairlerimiz, bunları türlü özellikleriyle ele aldıkları ve ayrıca insan vücudundan bazı benzetmelerle söz konusu ettikleri gibi, insan hayatında yer alan birtakım yönleri ve fonksiyonları üzerinde de çeşitli teşbihler ile mecazlar oluşturmuşlardır (Gökyay1993: 9; Bayram 2007b: 220; Gülhan 2008: 345).

Klâsik şiirde, aralarında “ayva/eyvâ, nar/enâr, sîb/elma, şeftâli/şeftâlû ve turunç/nârenç”in de bulunduğu birçok çeşidinin ayrıca redif olarak tercih edildiği meyveye, şiirlerde aynı zamanda belli bir çabanın

sonunda elde edilen ürün anlamında kullanıldığından, çoğunlukla “saâdet semeri, mîve-i safâ, bâr-ı ümmîd, mîve-i bâğ-ı cihân, murat meyvesi”vb. kelime ve tamlamalarla birlikte yer verilir. Bilindiği üzere, oluşmadan önce çiçek hâlinde olduğundan meyvenin aynı zamanda “berg ü bâr” şeklinde yaprakla birlikte anıldığı;“nârven, servi, söğüt”vb. ağaçların ise ayrıca meyvesiz oluşları üzerinde durulduğu görülür (Sefercioğlu 1990: 414; Kurnaz 1996a: 550; Sefercioğlu 2008: 322).

Dîvân şairlerinin meyvelere bakış açısı da genellikle şairâne yaklaşımlara, soyut ve somut unsurlarla ilişkilendirmelere, benzetmelere ve bağdaştırmalara dayanmaktadır. Bir diğer ifadeyle şairlerimiz, pek çok açıdan faydaları bulunan meyveleri hem bu yararları, hem de bunlarla bağlantılı olarak birçok farklı unsurla ilişkilendirerek şiirlerine yansıtılmışlardır (Bayram2007b: 220).

Klâsik Türk şiirinde meyvelerle ilgili benzetmeler büyük oranda sevgilinin, her biri birer güzellik unsuru olan uzuvlarıyla ilişkili olarak yapılmış; bu bağlamda meyvelerin bilhassa “şekil, renk, tat, koku, parlaklık” vb. özelliklerinden yararlanılmıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri olan aşağıdaki beyitte İbn-i Kemâl, saçını misk kokulu salkım, yanığını kırmızı la’lden elma; dudaklarını tâze hurma, bûsesini ise tâze şeftaliye benzettiği güzeli,âdeta bir meyve bahçesi şeklinde tasvir eder (Deniz 2006: 580):

Zülfi müşgîn hûşedür ruhsârı la’lîn sibdür

Tâze hurma lebleri şeftâlû-yı ter bûsesi

İbn-i Kemâl (Demirel 1996: 206)

Dîvânlarda şifâli yönlerine değinilen meyveler, sadece aşağıda ele aldıklarımızla sınırlı değildir. Kaynaklarda tıbbî özelliklerinden bahsedilen ve klâsik şiirde çeşitli yönleriyle yer verilen; ancak bizim şifâli oluşlarıyla ilgili örnek beyit belirleyemediğimiz meyveler arasında “dûd/dut, hurma, sîb/elma” vb. yer almaktadır.

1. Ayva (Cydoniae):

Anayurdu kesin olarak bilinmemekle birlikte Kafkasya, Kırım, Yunanistan ve ülkemizin yanı sıra bize komşu diğer bazı ülkelerde de

rastlanan ayva ağacı, tek gövdeli ve seyrek dallı; çiçekleri ise açık pembe ya da beyaz renkli olup yabani güle benzeyen bir ağaçtır. Bu ağacın meyvesi olan ayva, taze olarak yenildiği gibi reçeli, kompostosu, tatlısı; hatta bazı yörelerde yemekleri yapılarak da tüketilir. Ayvanın “ekmek, Gördes, şeker, misket, ayiboğan, limon, altın ve tavşanbaşı” vb. pek çok çeşidibulunmaktadır (Hayat Ansiklopedisi ty.:I/409; Ebcioğlu 2003: 154; Çeltiker 2009: 270).

Kaynaklarda hem meyvesinin, hem de çekirdeğinin pek çok faydasından bahsedilen ayva, bronşit ve öksürüğe karşı kullanılır. İncebağrsak iltihabında faydalıdır, kalbe ve mideye kuvvet verir. Ayva ayrıca ağız kokularını yok eder, harâreti keser ve kalpteki sıkıntıları giderir. Hatta zayıf bir ateş düşürücü özelliği olan ayvanın yaprağı da uykusuzluk ve sinirlilik hallerinde yatıştırıcı olarak etkilidir (Yalçın 1981: 521; Baytop 1984: 174).

Beyitlerde “âbî, ayvâ, bih, eyvâ ve havvâ” şeklinde de geçen; aynı zamanda “ eyvâh, yazık” anlamına gelecek şekilde tevriyeli de kullanılabilen ayvaya klâsik Türk şiirinde renginin sarılığı, yuvarlak şekli ve üzerindeki havları sebebiyle daha ziyâde sevgilinin çenesi veya âşığın yüzü için benzetilen olarak yer verilmiştir (Deniz 2006: 581; Gülhan 2008: 351).

Ayvanın harareti kestiği; dolayısıyla ateş ile ilgisinin olduğunun îmâ edildiği aşağıdaki beyitte Necâtî’ye göre, ayı ve güneşi bir elinde elma gibi oynatan sevgili, günlerinin ayrılık ateşinde ayva/eyvâh ile geçmesine sebep olmuştur:

Mihr ü mâhı bir eliyle oynadan elma gibi

Nâr-ı fûrkatde geçirdi günümü eyvâ ile

NecâtîBey (Tarlan 1997:420)

Zâtî de “eyvâ” kelimesini tevriyeli kullandığı beytinde, “Âşık dünya bahçesini ayva/eyvâh, yazık nidâlarıyla doldursa buna şaşılmalındır; zîrâ sevgilinin kızıl ateş saçan gözleri ucundan tutuşup ateş olmuş, ateşler içinde kalmıştır” demekte ve yine ayva ile ateş ilgisine değinmektedir:

Bâg-ı dehri nola eyvâyile pür eyler isem
Bu kızıl gözler ucından tutuşub nâr oldum

Zâtî (Tarlan 1970: II/423)

2. Bâdem (*Amygdalus Communis*):

Arapçası "levz", Farsçası ise "bâdâm"dır. Dilimize Farsçadan geçen badem, iki çenekliler sınıfının gülgiller familyasından olup 6-8m. yükseklikte, baharda pembe ve beyaz çiçekler açan dikensiz bir ağaçtır. Bu ağacın aynı adı taşıyan bir meyvesi yâhut yemişi olan, çağla denilen körpe hâliyle yenildiği gibi olgunlaştığında içi kuruyemiş olarak da tüketilen, ayrıca tohumlarından yağ elde edilen badem, halk arasında "badam, bayam, çağla, payam" vb. şekillerde farklı adları da bulunmaktadır (Baytop 1984: 175; Baytop 1994: 40; Türkçe Sözlük 2011: 223, 480; Çelik, 2015: 48).

Anavatanının Ortadoğu ve Asya olduğu belirtilen badem, günümüzde daha çok aralarında Türkiye'nin de bulunduğu Yunanistan, İtalya, Fas, Portekiz, İspanya, Amerika Birleşik Devletleri vd. bazı ülkelerde üretilmektedir. Çok eski tarihlerden itibaren Anadolu'da yetiştirilen; dolayısıyla Türk kültüründe de eskiden beri var olan badem, bilhassa Osmanlılar döneminde ceviz, fındık kestane gibi bol miktarda üretilmekte olup, yine bu dönemde ve bilhassa vâlîde sultanın kentin içindeki ve dışındaki bahçelerinde yetiştirilen önde gelen yemişlerdendir (Baytop 1984: 175; Çelik 2015: 47-48).

Gerek yemeklere lezzet katması, gerekse çeşitli pide, çörek ve tatlılarda; hatta helva ve şekerleme yapımında kullanılması bakımından hem Osmanlı, hem de günümüz Türk mutfağının vazgeçilmez malzemelerinden biri olan badem (Çelik 2015: 48-49), ayrıca birçok şifâli özelliği bulunmaktadır. İçeriğinde demir ve kalsiyumla birlikte yüksek oranda yağ bulunan badem, geleneksel halk hekimliğinin yanı sıra günümüz modern tıbbında da çeşitli hap ve şuruplarda özüt ya da etken bir madde olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda etkili bir antioksidan olan badem, bağışıklık sisteminin güçlendirilmesine de katkı sağlar. Badem tohumları gibi acı badem de, ağız yoluyla ve fazla alınmamak kaydıyla, göğüs yumuşatıcı, öksürüğü giderici, idrar artırıcı ve kurt

düşürücü özelliklere sahiptir. Acı bâdem yine belli miktarda olmak kaydıyla Konya'da şeker hastalığına karşı kullanılmaktadır. Daha çok hârici olarak kullanılan bâdem yağı ise yumuşatıcı, parlatici ve besleyici özelliklere sahip olup cilt, kaş, kirpik, saç gibi uzuvların bakım ve tedavisinde kullanılmaktadır (Baytop 1984: 175-176; Çelik 2015: 53). Beyit örneklerinden hareketle, bâdem yağının ayrıca sevda hastalıklarının tedavisinde etkili olduğunu; hatta bâdem, üzerine çeşitli duâlar yazılmak sûretiyle sıtma tedavisinde kullanıldığını öğrenmekteyiz.

Beyitlerde "bâdâm, dıraht-ı bâdâm, gözleri bâdâm, gül-i bâdâm, helvâ-yı bâdâmî, nahl-i bâdâm, telh bâdâm, revgân-ı bâdâm, şükûfe-i bâdâm" vb. şeklinde yer verilen bâdem, klâsik şiirde daha çok göz ile birlikte anılmakta; ayrıca ağacı, beyaz ve pembe renkte açan çiçekleri, meyvesi, yağı ve meze oluşuyla geçmektedir. Bu çerçevede örneğin âşışın ağlamaktan ak düşen gözleri beyaz renkte açan bâdem çiçeğine; güzelliğini ortaya çıkaran beyaz elbisesive başındaki beyaz sarığıyla sevgili, bembeyaz çiçekler açmış bâdem ağacına benzetilir. Bâdem bu şiirdeki temel işlevi ise sevgilinin gözü için benzetilen olmasıdır. Aşağıdaki örneklerde, göz bâdem ilişkisi daha çok sevgilinin gazaplı, öfkeli gözü ile acı bâdem arasında kurulmuştur (Çelik 2015: 50-53, 56-58).

Bir beytinde sevgilinin, devâ isteyene gazap gözünü gösterdiğini, bir diğer ifadeyle âşışa öfke ve hiddet dolu acı bakışlarını yönelttiğini belirten Nâbî, gönül doktoru olarak nitelediği sevgilinin bu tavrını, onun ilaç olarak sadece acı bâdemi bilmesine bağlar. Şair böylece hem göz ile bâdem ilişkisine dikkat çeker, hem de acı bâdem tedavisi edici özelliğine değinir:

Gösterür yâr devâ-h'vâh olana çeşm-i gazab

O tabîb-i dilüm ancak acı bâdâmı bilür

Nâbî (Bilkan 1997: I/607)

Benzer bir duruma temas eden Mekkî ise sevgilinin gazaplı gözünün yol açtığı gönül hastalığını, bir ihtimal acı bâdem yağının tedavi edebileceğini belirtir:

Tedâvî revgan-ı bâdâm-ı telh eyler ger eylerse

Ben ol dil-haste-i çeşm-i gazab-peymâ-yı cânânım

Şeyhülislam Mekkî (Başpınar 2002: 72)

Kaynaklarda bir zamanlar sıtmaya yakalanan hastalara, tedavi maksadıyla üzerinde muska yazılı bâdem yedirildiğinden söz edilmekte ve klâsik şiirde bu duruma değinilen beyit örneklerine rastlanmaktadır (Onay, 1992: 63-64). Bunlardan birinde Ziyâî, sevgilisine seslenmekte ve “Senin aşkın ile hasta iken gözünün vafını yazsam bunda kınanacak bir şey yok; zîrâ bâdem üzerine, sıtma rahatsızlığından dolayı (muska) yazarlar” demekte ve böylece bir yandan bâdem ile şifâ, bir yandan da göz ile bâdem arasındaki benzerliğe değinmektedir:

Vasf-ı çeşmüñ tañ degül yazsam marîz-i aşk iken
Zahmet-i tebden yazarlar çünkü bâdâm üstine

Mostarlı Hasan Ziyâî (Gürgendereli 2002: 304)

3. Hünnap (Zizyphus Jujubae):

Yurdumuzun batı ve güney bölgelerinde yetişen, hünnapgillerden 5-10 m. yükseklikte, kışın yapraklarını döken, dikenli ve sarı çiçekli bir ağacın aynı adla anılan meyvesinin adı olan hünnap, ayrıca “ünnap, innâb, çiğde, çiyde ve çiğdem” adlarıyla anılmaktadır. Bir çeşit dağ meyvesi olarak da bilinen hünnap, olgunlaşmasına bağlı olarak açık yeşil renkten sarı, kahverengi, kına rengi ve kırmızıya dönen; hatta başlangıçta ham elma tadında olup olgunlaştıkça tatlılığı artan, sert çekirdekli bir meyvedir. Aynı zamanda meze olarak da tercih edilen hünnapın bir şifâli bitki olarak ise vücuda ferahlık verici, göğüs yumuşatıcı, balgam ve öksürük söktürücü, tansiyon düşürücü, müshil ve kan temizleyici özellikleri bulunmaktadır. Anadolu’nun Kayseri vb. bazı yörelerinde şeker hastalığına karşı kullanıldığı da bilinen hünnapın ayrıca kabuğu ve yaprakları midevî etkilere sahiptir (Baytop 1984: 257; Anadol 1990: 136; Dara 2006: 275; Ayverdi 2006: II/1312; Bayram 2007b: 222).

Beyitlerde rengi, şekli, suyu, tadı, mezesi ve şarabı olması bakımından konu edilen hünnap ile daha ziyâde “dudak, göz, kanlı göz, kınalı parmaklar, la’l ve akik taşı” arasında benzetme ilgisi kurulmuştur (Deniz 2006: 593; Gülhan 2008: 358). Hünnapın klâsik Türk şiirindeki asıl işlevi, “sevgilinin kırmızı dudağı” için benzetilen olmasıdır. Bu benzerliğe, hünnapın meyvesinin küçük, leziz ve renkli oluşu yol açmış

olmalıdır (Bayram 2007b: 222). Zâtî, hünnabın kan kırmızı dudakla ilgisine, aynı zamanda kan yapıcı özelliğine dikkat çektiği aşağıdaki beytinde, her ikisinin kan renginde olmasından da hareketle sevgilisinin, dudağının hünnabından kendisine sunmadığı için kanının kurduğunu ve âdeta cansızlaştığını dile getirir:

Bana sunmadın ol kan olacağı
Eyâ unnâb-ı lebkânım kurutduñ

Zâtî (Tarlan 1970: II/224)

Ahmet Paşa'nın aşağıdaki beytinden hareketle ise hünnabın kanı durduracağı ya da kan dolaşımını sâkinleştirip düzenleyeceğine değinildiğini düşünmek mümkündür (Gülhan 2008: 358):

Nice bir vire lebin yâdı gözüm yaşına cûş
Gerek ol kanları teskîn ide unnâb gibi

Ahmet Paşa (Tarlan 1992a: 279)

Hünnabın ayrıca kanı soğutan ve tasfiye eden özellikte olmasından hareketle, bir zamanlar şarabı çok makbul imiş. Aşağıdaki beyitte Şeyhî, üzüm şarabının fazla şekerinin kanını kaydattığını, âdeta ateş bastırıldığını dile getirir ve sâkîden harâretini teskin için daha az şekerli olan hünnap şarabından sunmasını ister (Olçay 2010: 123):

Sâkî sunuver şarâb-ı unnâb
Kim kaydadı kan dem-i inebden

Şeyhî (İsen ve Kurnaz 1990: 86)

4. İncir (Ficus Caricae):

Dutgiller familyasından olan incir ağacı, yüksekliği 1-10 m. Arasında değişen, süt taşıyan ve kışın yaprağını döken ağaççık veya küçük ağaç görünümünde olup meyvesi de ağacının adıyla anılmaktadır. Hem taze hem de kuru olarak kullanılabilen incir çeşitleri arasında "Bardacık, beyaz incir, Firavun inciri, Frenk inciri, Hint inciri, kara yaprak, kavak inciri, lop incir, mor incir, Osmanlı inciri, Sultan Selim inciri, şeker inciri, yaban inciri ve yediveren inciri" vd. bulunmaktadır. Kavak ve Sultan Selim incirleri İstanbul'a has olup kavak inciri bilhassa

hekimlikte kullanılmaktadır (Hayat Ansiklopedisi ty.: III/1657; Baytop 1994: 143).

İncirin tembel mideyi çalıştırmak, sınırları kuvvetlendirmek, boğaz ağrısını dindirmek, bronşları yumuşatmak, öksürüğü gidermek, kas ve diş ağrılarını geçirmek gibi birçok yararları vardır. Kur'ân-ı Kerîm'de şifâli bir meyve olduğunun belirtilmesi nedeniyle diğer pek çok meyveden daha fazla değer verilen incirin sütü veya merhemi halk hekimliğinde siğil, nasır vb. yaraları iyileştirici bir ilaç olarak kullanılmaktadır (Yalçın 1981: 551; Baytop 1984: 261; Kurum 2008: 99).

Beyitlerde daha çok Arapçası olan“tîn” ile yer verilen, bazen de “encîr veya yemiş/yemiş” şeklinde anılan incir, klâsik şiirde hem gerçek anlamıyla, hem de içindeki tomurcukların yıldızlara benzetilmesiyle ele alınmıştır. Sevginin yanağı ve dudağı için bir benzetme unsuru olarak da kullanılan incirin sütünden hareketle, merheminden de söz edilmiştir (Bayram 2007b: 224; Gülhan 2008: 359).

Zâtî'nin aşağıdaki beytinden, incir sütünden merhem yapıldığı ve bazı yaraların tedavisinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak âşığın ayrılık yarası öylesine müzminleşmiştir ki tüm dünya cerrah, denizler kadar incir sütü de merhem olup yarasına sürülse yine de iyileşecek gibi değildir:

Ger cihân cerrâh olub merhem ola deryâ-yı tîn

Sürile hep bitmeye tîğ-i firâkuñ yarası

Zâtî (Tarlan 1987: III/392)

Kadı Burhâneddîn'in aşağıdaki beytinde ise incirin, kalp çarpıntısına ve iç yanıklığına iyi geldiği belirtilmektedir:

Lebi şeftâlûsına karşı yüreğüm ditrer

İçi yansa kişinüñ meyl ider olur yimişe

Kadı Burhâneddîn(Ergin 1980: 252)

5. Nar (Granatum):

Anayurdunun Doğu Akdeniz Havzası olduğu belirtilen, ülkemizin de birçok bölgesinde yetiştirilen nar, yumuşak iklimli, sıcak ve kurak

yerleri; kalkerli, derin ve yumuşak toprakları seven, çiçekleri koyu kırmızı veya nâdiren beyaz renkli, dikensiz küçük bir ağaçtır. Gerek çiçeği, gerekse meyvesi aynı adla anılan nar, nargiller familyasının örnek bitkisi olup kimi yerde meyvesi için, kimi yerde ise süs bitkisi olarak yetiştirilmektedir (Baytop 1984: 341; Ebcioğlu 2003: 122).

Kur'ân-ı Kerîm'de üç âyette geçen ve birinde cennet meyvesi, diğer ikisinde ise dünya nimeti olarak övülen; ayrıca Allah'ın varlık ve birliği ile O'nun kudret, yaratma ve rızık verme sıfatlarına bir delil olarak gösterilen narın hem çiçeği, hem kabuğu, hem meyvesi, hem de içindeki zarı şifâlıdır (Akçay 2008: 113-114).

Nar çiçeği kalbi kuvvetlendirir, kalp çarpıntısını giderir, tansiyonu düzenler, zayıflığa iyi gelir. Ayrıca ishal, kusma ve dış eti kanamaları ile parmak uçlarında oluşan egzama vb. rahatsızlıkların tedavisinde kullanılır. Nar kabuğu kaşıntıları giderir, yaraları iyileştirir, aynı zamanda kan kesici özelliğe sahiptir. Yine nar kabuğundan, bağırsak iltihabının tedavisinde ve tenyaların düşürülmesinde yararlanıldığı gibi, fıtık ve frengi tedavisi için hazırlanan karışımlara da bu kabuktan konulur. Dış basurun tedavisinde ekşi nar ile sirke, kellik tedavisinde ise ekşi nar ile zeytinyağından oluşan terkipler önerilmekte; ayrıca bir hadîs-i şerifte narın içindeki zarıyla birlikte yenilmesinin mideyi temizlediği belirtilmektedir. Nar suyu, göz sulanmalarına ve ergenlik dönemi sivilcelerine karşı hazırlanan karışımlarda kullanıldığı gibi ülserin tedavisinde de arpa suyu ile birlikte önerilmekte; hatta tatlı narın suyunun sesi açtığı bildirilmektedir. Nar şerbeti veya şurubunun eskiden humma ve sıtma gibi ateşli hastalıkların tedavisinde kullanıldığı, nar şerbetinin aynı zamanda mide ve bağırsaklara kuvvet verdiği ve ayrıca bayılmalara iyi geldiği yine kaynaklarda belirtilmektedir (Akfırat 1970: 78; Anadol 1990: 177; Onay 1992: 411; Erdemir 2002: 333-335; Akçay 2008: 116, 122-125; Kurum 2008: 103).

Klâsik şiirde "enâr" ve "rümân" adlarıyla da yer verilen, aynı zamanda bu şiirde adı en çok geçen meyve olan nar, daha çok kırmızının değişik tonlarında bulunan küçük, sulu, ekşi veya tatlı tanelerden oluşan yuvarlak meyveleri ve renkli çiçekleri açısından dikkat çekmiştir. Bir diğer ifadeyle daha çok rengi, şekli, taneleri, suyu, tadı, çiçeği ve fidanı ile konu edilen nar, bazen kelimenin ateş anlamı da dikkate alınmak

sûretiyle tevriyeli bir şekilde kullanılmıştır. Yine bu şiirde daha ziyâde “sevgilinin dudağı, yüzü, yanağı, sînesi ve göğüsleri” için bir benzetme unsuru olarak kullanıllannar, aynı zamanda “âşığın kanlı gözyaşları, kanlı yaraları vekanlı bağı” için benzetilen olmuştur. Nar ayrıca “la’l taşı, yâkut, mercan, küpe ve yıldız taneleri”ne benzetilmiş; beyitlerde nardan içki veya şerbet yapıldığı belirtildiği gibi, nar şerbetinin içki mahmurluğuna; hatta sıtmaya iyi geldiği dile getirilmiştir (Sefercioğlu1990: 415; Deniz 2006: 590; Bayram 2007b: 220-221; Gülhan 2008: 363).

Nazîm Yahyâ, nar şerbetinin sıtmaya iyi geldiğini dile getirdiği aşağıdaki beyitinde, ne zaman ayrılık hastasını elem sıtması tutsa, bunun ilacının dilberin la’l dudağının narından elde edilmiş şerbet olduğunu belirtir (Onay 1992: 411):

İlâcı şerbet-i rümmân-ı la’l-i dilberdür
Ne dem ki haste-i hicri teb-i melâl tutar

Nazîm Yahyâ (Gümüş 1992: 66)

Kadı Burhâneddîn’in beytinden ise nar tanelerinin pişirilmesi sûretiyle hazırlanan şerbetinin humâra iyi geldiği anlaşılmaktadır:

Göñülümü görürem gözlerüñ için tolu kan
Ki nâr-dâne bişürür meger humâra gönül

Kadı Burhâneddîn (Ergin 1980: 270)

IV. DİĞER BİTKİLER

1. Hindibâ (Endivae):

Arapçası “ca’de, ya’did, merûriyye” olan hindibâ, kumluk veya kumsal yerlerde kendiliğinden yetişen, kazık köklü, rozet yapraklı, sarı veya mavi çiçekli bir bitki olup farklı yörelerde “acıacı, çakçak, endiv, Frenk salatası, gügeyik, güneş, göynek, könek, radika, yaban marulu, hindibahar, hindûbâ ve hindibaba” adlarıyla da anılmaktadır. Hindibâ, yapraklarının çiğ olarak salata şeklinde veya pişirilip sebze olarak yenilmesinin yanında, Romalı ünlü hekim Dioscorides döneminden beri tedavi kitaplarında yer alan ve “yaraların iyileştirilmesinde kullanılan önemli bir ilaç” olarak tanıtılan bir bitkidir. Ayrıca yaraları temizleyen,

mideye kuvvet veren, çeşitli sıtmaları, ateşi, susuzluğu, baş ağrısını, kalp çarpıntısını giderdiği bildirilen hindibâ hakkında İbni Sînâ bir de risâle kaleme almış ve oradabu bitkinin yapraklarının yıkanmadan ve soğuk su ile yapılan hulâsâlarının kullanılmasının gerektiğini belirtmiştir (Ak-fırat 1970: 51; Baytop 1984: 253; Baytop 1994: 134; Erdemir 2002: 204-205; Ayverdi 2006: II/1274; Öztekin 2006: 579-580; Kurum 2008: 94).

Kaynaklarda, “ak hindibâ, kara hindibâ, bostan hindibâsı, yabanî hindibâ” gibi çeşitlerinden bahsedilen bu bitkinin ak olanının mayasıl ile sarılık hastalığının; kara olanının ise karaciğer, safra kesesi ve gut hastalığının tedavisinde kullanıldığı bildirilmektedir (Baytop 1994:134; Kurum 2008: 94).

Klâsik şiirde beyit örneklerine sıkça rastlanmayan hindibâ, çok yönlü tedavi özelliğine rağmen âşık tarafından istenmez; zîrâ onun âşığın gönül yarasının tedavisinde yapabileceği pek bir şey yoktur. Aşağıdaki beytinde böyle bir duruma işaret eden Hâmî’ye göre gönül, şifâ ve hastalığın kimden olduğunu bilmektedir. Bu nedenle ne hindibâ istemekte, ne de rezene aramaktadır (Baytop 1994: 134-135; Öztekin 2006: 580):

Gönül şifâ vü maraz kimden olduğun bilmiş

Ne hindibâ taleb eyler ne râziyâne arar

Hâmî (Fırat 1998: 300)

2. Karanfil (Caryophyllus):

Anavatanı Endonezya ve İspanya olarak bilinen, Hindistan, Madagaskar ve Sri Lanka’da bol miktarda yetiştirilen karanfil, kışın da yapraklarını dökmeyen karanfil ağacının çiçeklerinin tomurcuklarından elde edilen koyu renkli bir bitki olup aynı zamanda Osmanlı mutfağının vazgeçilmez baharatlarından biridir. Bir şifâli bitki olarak karanfilin kaynaklarda terletme, ateş düşürme, mideyi kuvvetlendirme, böbrek taşlarını düşürmede yardımcı olma, balgam söktürücü veya öksürük kesici olması gibi birçok özelliğinden söz edilmektedir. Bunların yanı sıra karanfilin, diş çürüğüne konulması hâlinde ağrıyı dindirme, ağızdaki yaraları iyileştirme ve kötü kokuları giderme gibi antiseptik etkilerinin olduğu belirtilmektedir. Karanfil ayrıca aralarında sıtma, nefes darlığı,

ishal, karın ağrısı, zihin ve beden yorgunluğu gibi birçok rahatsızlığa iyi gelmektedir (Baytop 1984: 272; Anadol 1990: 146; Erdemir 2002: 233-234; Dalby 2004: 80-81; Kurum 2008: 99).

Klâsik Türk şiirinde çoğunlukla çiçek olan karanfille ilgili,örneğin sevgilinin “yüzü, yanağı, zülfü”; âşığın “başındaki kanlı yara” vb., benzetmeler yapılmış olmakla birlikte, tomurcuk şeklindeki karanfile ilişkin benzetmeler de bulunmaktadır. Bir diğer ifadeyle anılan karanfilin bu şiirde daha ziyade“sevgilinin beni” için benzetilen olarak ele alındığı; ayrıca ağız kokusunu giderme özelliği ile söz konusu edildiği görülmektedir (Bayram 2007a: 215).

Aşağıdaki beytinde, benlik şarabının kokusunu gidermek için sevgilisinin beninin vasfını tıpkı karanfil gibi ağzından hiç düşürmediğini dile getiren Necâtî, böylece hem ben ile karanfil arasında bir benzetme ilgisi kurar, hem de karanfilin ağızdaki kötü kokuları giderme özelliğine değinir:

Dem-be-dem benlik şarâbı kohusın def itmeğe
Vasf-ı hâlûñ düşmez ağzumdan karanfüldür baña
Necâtî Bey (Tarlan 1997: 154)

3. Rezene (Foeniculum):

Aslı Farsça “râziyâne” olup dilimizde“Arapsaçı, irziyân, mayana ve tatlı dereotu” adlarıyla da anılan rezene sarı renk çiçekli, hoş kokulu ve otsu bir bitkidir. Daha çok yemeklere koku ve tat vermek için kullanılan rezene yaprağının yaraları iyileştirici, ağrı kesici, iştah açıcı, uyarıcı ve rahatlık verici özellikleri bulunmaktadır. Kaynaklarda ayrıca rezene çayının balgam söktürücü, boğmaca ve astımı yatıştırıcı, göğsü yumuşatıcı, idrar tutukluğunu giderici, gaz söktürücü ve gözü kuvvetlendirici; ağrı, sızı, şiş, hatta kötürüm gibi marazlara iyi gelen vasıflarının olduğu dile getirilmekte; bunların yanı sıra anne sütünü artırdığı ve zehirli haşarat sokmalarını tedavi ettiği belirtilmektedir (Baytop 1984: 359; Anadol 1990: 186-187; Erdemir 2002: 350; Ayverdi 2006: III/2582; Bekmez 2009: 37).

Mütercim Âsım Efendi, Hz. Âdem'den rivâyet edildiğini belirlemek sûretiyle, güneşin Hamel/Kuzu burcuna girmesinden Seretân/Yengeç burcuna girişine yani 9 Marttan 22 Hazirana kadar olan sürede her gün bir dirhem rezeneyi bir iri şekerle toz hâline getirip yiyenlerin her türlü hastalıktan emin olacağını kaydetmektedir(Onay 1992: 411; Âsım Efendi 2000: 619; Öztekin 2006: 581; Bekmez 2009: 39). Anadolu halk hekimliğinde rezenenin, yanma ve ekşime gibi türlü mide rahatsızlıklarının yanı sıra mesâne ve böbreklerde oluşan kumların tedavisinde kullanıldığı da bilinmektedir (İvan vd.1999: 206; Kurum 2008: 104).

Şair Hâmî, yukarıda hindibâ maddesinde metnini verdiğimiz beytinde hastalığının ve şifâsının asıl kaynağını bildiğini; dolayısıyla rezene aramaya da gerek görmediğini (Fırat 1998: 300) belirtmiş idi.

Seyyid Vehbî'ye âit aşağıdaki beyitte ise rezene yaprağının göze iyi geldiği, hatta körlük derecesindeki görme zayıflığını bile giderdiği dile getirilmektedir:

Gâh ider çeşm-i kûr-ı hasmı basîr

Varak-ı râziyânedür sühanum

Seyyid Vehbî (Dikmen 1991: 108)

4. Pülüskün (Pulegium):

Baytop'un yabâni nâne türleri arasında ve ayrıca "yarpız, yarpuz" vb. isimlerle verdiği pülüskün, 10-40 cm. yükseklikte, çok yıllık otsu bir bitkidir. Yaprakları kısa saplı veya çok tüylü, çiçekleri ise leylak renkli olan pülüskün, filiskin adıyla da bilinen uçucu bir yağ içermektedir. Eski çağlardan beri tanınıp kullanılmakta olan pülüskün kuvvet verici, hazmettirici, balgam ve safra söktürücü etkilere sahiptir (Baytop 1984: 338-339).

A. Talat Onay'ın kaydettiğine göre ise pülüskün, Arapçası "miskâtu'r-ruâd", Farsçası "pilişki" olup Türkçe'de "çoban süzeği/ süzgeci" denilen bir bitkidir. Eski tabipler arasında hayli bilinen; dolayısıyla eski tıp kitaplarında da yer verilen bu bitkinin usâresi zehirli hayvanın soktuğu yere damlatıldığında zehri ve duyulan ağrıyı, acıyı giderirmiş. Saîd, ayrılık acısından duyduğu ızdırabı dile getirdiği aşağıdaki bey-

tinde, sevgilisinin yeni çıkmış ayva tüyelerini, acıyı gidermede son derece etkili olan tâze pülüsküne benzetmiştir:

Iztrâb-ı vecâ-ı firkate bür'ü's-sâ'a

Nev-demîde hatını tâze pülüskün görürüz

Hızırağa-zâde Saîd(Onay 1992: 410)

5. Şahtere (Fumeria):

Farsça asıllı “şâh-tere” veya “şâh-terre”den dilimize geçmiş bir birleşik isim olan şahterenin Arapçası “şahterrec/şeyterrec”tir. Şahtere, parçalı yapraklı, beyazımtırak, pembe veya gök mavisi renklerinde küçük çiçekleri olan bir bitki olup “tilki kişnişi, şahtere otu, yer çiçeği, tavukayağı” olarak da bilinir. Yine Dioscorides döneminden beri tedavi amaçlı kullanılan bitkilerden biri olan şahtere, yatıştırıcı, ağrı kesici ve mikrop öldürücü özelliklere sahiptir (Baytop 1984: 387; Ayverdi 2006: III/2901). Halk arasında sarılık otu olarak da bilinen şahterenin yenilmesinin alerjik rahatsızlıklara iyi geldiği, kanı temizlediği, kuvvet verici olduğu, mide ağrılarını dindirdiği, karaciğer bozukluklarına, safra kesesi rahatsızlıklarına ve damar sertliğine iyi geldiği; kaynatılmış suyunun ağızda gargara yapılmasının dilde ve ağızda olan harâreti giderdiği de kaynaklarda kaydedilmektedir. Şahtere ayrıca safrayı çıkarır, mide bulantısını giderir, tansiyonu düşürür, idrar artırıcı ve yatıştırıcıdır (Akfırat 1970: 96; Baytop 1984: 387; Anadol 1990: 197; Erdemir 2002: 419; Öztekin 2006: 581-582; Kurum 2008: 106; Bekmez 2009: 68, 95). Mütercim Âsım Efendi'nin belirttiğine göre ise şahtere, uyuz hastalığı ve kaşıntıya karşı da yararlıdır (Âsım Efendi 2000: 708).

Şahtere de klâsik şiir metinlerinde sık karşılaşılmayan bitkilerden biridir. Aşağıdaki örnekte Hevâyî, hap şekline getirilen şahterenin demletilerek içilmesi hâlinde hem mideye, hem de karaciğere iyi geleceğini belirtir (Öztekin 2006: 581-582):

Mi'deye kuvvet virür hem ciğeri tâzeler

Demi yapıldukça bu şahtereli hab galîz

Hevâyî (Çakır 1998: 41)

Sonuç

Yaygın adıyla dîvân şiiri olarak bilinen klâsik Türk şiiri, yaklaşık yedi asrı bulan zaman dilimi içinde çok çeşitli kültür ve medeniyet unsurlarının yanı sıra bize âit birçok unsur ve değere de yer vermiş; âdeta yaşatıldığı coğrafyanın ve dilin yazılı kültür hâfızası hâline gelmiştir.

Sanatlarını gerçekleştirirken etraflarını kuşatan tabiattan, bitkilerden ve onların çeşitli özelliklerinden de ilham aldıkları, onlardan aynı zamanda estetik bir malzeme olarak yararlandıkları görülen şairlerimiz, şiirlerinde çeşitli hastalıklarla onların tedavi yollarına, tedavi amaçlı kullanılan bitkiler ile onların şifâlı özelliklerine; hatta nasıl kullanılacaklarına değinmişlerdir. Şairlerimiz bu konulara da büyük oranda âşık ve sevgili odaklı, aynı zamanda teşbih, istiâre, mecaz, tevriye, telmih vb. birçok sanat vasıtasıyla eğilmiş; bununla birlikte hem bitkilerin gerçek niteliklerini, hem de içinde yaşadıkları toplumun, bitkilerin bilhassa şifâlı yönlerine ilişkin sahip olduğu bilgi, tecrübe, inanış, kabul ve uygulamalarını dikkate almışlardır.

Bir deneme mâhiyetinde düşünüldüğü için materyal bakımından otuz civarında dîvân ve ilgili bazı araştırmalarla; konu bakımından ise sadece belirli bitkilerin şifâlı yönleriyle sınırlı tutulan bu çalışma ile hangi hastalıkların tedavisinde hangi bitkilerden ve ne şekilde yararlandığına dâir bazı bilgiler elde edilmiştir. Bu çerçevede örneğin yaralar için kâfur merheminin, ciltte vs. meydana gelen yarık ve çatlaklar için yâsemın yağının, sıtma için nar şerbetinin, mide ve karaciğer rahatsızlıkları için şahterenin söz konusu edildiği görülmüştür.

Sadece bir kısmını araştırmacıların dikkatine sunabildiğimiz bu bilgiler, şifâlı bitkiler yâhut bitkilerin şifâlı yönlerine dâir klâsik şiirimizde daha pek çok malzeme bulunduğu, ayrıca bunların yeni ve daha kapsamlı çalışmalarla ortaya çıkarılmalarının gerek ve önemine işaret etmektedir.

Son söz olarak belirtmek gerekirse, çalışmamızdan hareketle de görüleceği üzere klâsik Türk şiiri, konu çeşitliliği ve içerik zenginliğiyle sadece dil ve edebiyatımızın değil, millî kültür ve folklorumuzun da zengin yazılı kaynaklarından biri durumundadır.

Kaynaklar

- AÇIKÖZ, Ali (1994), *Belîğ Dîvânı(Metin-İndeks)*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- AÇIL, Berat (2015), “Klasik Türk Şiirinde Estetik Bir Unsur Olarak Çiçekler”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 5, s. 1-28.
- AKKAYA, Hüseyin (1995, 1996), *Nevres-i Kadîm ve Türkçe Dîvânı(İnceleme-Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım)*, C. I-II, Cambridge: Harvard Üniversitesi Yay.
- AKÇAY, Mustafa (2008), “İslâmiyette Nar”, *Turkish StudiesInternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/5, Fall, s. 113-133.
- AKFIRAT, H. Osman (1970), *Şifâli Bitkiler ve Emraz*, II. Kitap, Çeviren ve Tertipleyen: Ârif Pamuk, İstanbul: Pamuk Yay.
- AKYÜZ, Kenan-Beken, Süheyl-Yüksel, Sedit-Cunbur, Müjgan (1990), *Fuzulî Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- AMBROS, Edith Gülçin, “Çiçek Dili (Lisân-ı Ezhâr) ve Osmanlı Zenpâreleri”, Çeviren: Özer Şenödeyici, *Turkish Studies*, Volume 2/4, Fall, s. 106-122.
- ANADOL, Cemal (1990), *Şifâli Bitkiler ve Şifâli Sular Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- AYDEMİR, Yaşar (2006), “Ağlatan Çiçek Hastalığı”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, Aylık Eğitim Dergisi, S. 77-78, Temmuz-Ağustos, s. 58-61.
- AYNACI, Mihrican (2012), “Divan Şiirinde Geçen Göz Hastalıklarının Klasik Dönem Tıp Metinleri Ekseninde Değerlendirilmesi”, *Divan EdebiyatıAraştırmaları Dergisi*, S.9, s. 29-48.
- AYVERDİ, İlhan (2006), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Lugatı*, I-III, İkinci Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- BAYRAM, Yavuz (2007a), “Klâsik Türk Şiirinde Duyguların Dili: Çiçekler”, *Turkish StudiesInternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, Fall, s. 209-219.

- BAYRAM, Yavuz, "Klâsik Türk Şairlerinin Gözüyle Meyveler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, Fall, 2007b, p. 220-227.
- BAYTOP, Turhan (1984), *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi, Geçmişte ve Bugün*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yay.
- BAYTOP, Turhan (1994), *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- BAYTOP, Turhan (2005), "Misvak", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, s. 190-191, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- BEKMEZ, Hasan (2009), *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), *Nâbî Dîvânı*, C. I-II, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- BİLTEKİN, Halit (1993), *Vak'a-nüvis Mehmed Râşid Efendi ve Dîvân'ının Tenkidli Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- BOZTEPE, Halil Nihat (1340), *Nedim Divanı*, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- CEYLAN, Ömür (2005), "Taşranın Altın Çiçeği Safran", *Osmanlı Araştırmaları*, Prof. Dr. Mehmet ÇAVUŞOLU'na Armağan-II, XXVI, s. 147-162.
- ÇAKIR, Zehra Vildan (1998), *Hevâyi (Abdurrahman, Kubûrî-zâde) Dîvânı'nın Tenkidli Metni ve İncelenmesi*, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- ÇELİK, Mehmet Furkan (2015), "Klâsik Şiirde Bâdem", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 14, s. 47-66.
- ÇELTİKER, Reyhan (2009), *16. Yüzyıl Şairi Zâtî'nin Gazellerinde Bitkiler*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1971), *Necati Beg Divanı'nın Tahlili*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (ty.), *Necati Bey Divanı, Seçmeler*, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yay.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1977), *Yahyâ Bey, Dîvân (Tenkidli Basım)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

- DALBY, Andrew (2004), *Tehlikeli Tatlar, Tarih Boyunca Baharat*, Çeviren: Nazlı Pişkin, İstanbul: Kitap Yay.
- DARA, Ramis (2006), *Vefalı Dostlarım Şifâli Otlarım, Edebiyat-Sanat Tadıyla A'dan Z'ye Şifâli Bitkiler*, İstanbul: Alfa Yay.
- DEMİREL, Mustafa (1996), *Divan (Tenkitli Metin), İbn-i Kemâl*, İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- DEMİREL, Şener (2009), "Dîvân Şiirinde Erguvan", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8, Fall, s. 995-1014.
- DENİZ, Sebahat (2006), "Meyveli Teşbihler", *Meyve Kitabı*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Dilek Herkmen, s. 579-597, İstanbul: Kitabevi Yay.
- DİKMEN, Hikmet (1991), *Seyyid Vehbi ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- DOĞAN, Muhammet Nur (1997), *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- EBCİOĞLU, Nejat (2003), *Sağlığımız İçin Yararlı Bitkiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERDEM, Sadık (2002), *Neyyir ve Dîvân'ı (İnceleme, Tenkitli Metin, Sözlük)*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- ERDEMİR, Demirhan, Ayşegül (2002), *Şifâli Bitkiler, Doğal İlaçlarla Geleneksel Tedaviler, İstanbul ve Bursa Aktarlarından Örnekler*, İstanbul: Alfa Yay.
- ERDOĞAN, Murat (2007), *Bâkî Dîvânı'nda Bitkiler ve Çiçekler*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- ERDOĞAN, Kenan ve Akgül, Serpil (2014), "16. Yüzyıldaki Bazı Dîvân Şairlerinin Türkçe Dîvânlarında Gül ve Anlam Bilgileri", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3, s. 167-187.
- ERGİN, Muharrem (1980), *Kadı Burhaneddin Dîvânı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- ERTEN, Rekin (1995), *Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- FIRAT, Selma (1998), *Dîvân-ı Hâmî-i Âmidî (Tenkitli Metin-Tahlil)*, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

- GÖKYAY, Orhan Şaik (1990), "Dîvân Edebiyatında Çiçekler, Kasideler", *Tarih ve Toplum*, C.14, S. 79, s. 18-23.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (1993), "Dîvân Şiirinde Meyveler", *Tarih ve Toplum*, C.19, S. 112, s. 9-13.
- GÜLHAN, Abdülkerim (2008), "Dîvân Şiirinde Mevyeler ve Meyvelerden Hareketle Yapılan Teşbih ve Mecazlar; *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkish*, Volume 3/5, Fall, s. 345-375.
- GÜMÜŞ, Nevin (1992), *Yahyâ Nazım Dîvânı I (İnceleme-Metin)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- GÜRGENDERELİ, Müberra (2002), *Hasan Ziyâî, Hayatı-Eserleri-Sanatı ve Divanı (İnceleme-Metin)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- BAŞPINAR, Yakup (2002), *Mekkâ Divanı'nın Transkripsiyonlu Karşılaştırmalı Metni*, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Hayat Ansiklopedisi (ty.)*, "İncir", C. III, s. 1657, İstanbul:Hayat Yay.,.
- İSEN, Mustafa ve KURNAZ, Cemal (1990), *Şeyhî Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- İVANOV, İvan İsaev-NEŞEV, G. K.-LANCEV, İ. (1999), *Resimli Şifâli Bitkilerle Tedavi Atlası*, Çeviren: Basri Makaklı, İstanbul: Pamuk Yay.
- KURTOĞLU, Orhan (2004), *Lebîb Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, <http://www.kultur.gov.tr>, e-kitap (20.8.2015)
- KAYA, Bayram Ali (2003), *Azmî-zâde Hâletî Dîvânı(Giriş-Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım)*, I-II, Cambridge: Harvard Üniversitesi Yay.
- KAYA, Mahmut (2007), "Râzî, Ebû Bekir", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, s. 479-485, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- KELEŞ, Reyhan (2014), "Gâlib'in Has Bahçesinin Gülleri". *Türk Dünyası Bilgiler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs 2014, Bildiriler*, Editör: Ejder Okumuş, C. 3, s.595-612.
- KEMİKLİ, Bilal (2007), "Dîvân Şiirinde Hastalık ve Tedavi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, s. 19-36.
- KESKİN, Koç, Neslihan (2007), "Burdur Gülünden Elde Edilen Mâmüller ve Dîvân Şiirinde Gül Mâmülleri", *I. Burdur Sempozyumu, Bildiriler*, I,

- s. 287-298, Editörler: Gökay Yıldız vd., Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü Yay.
- KOÇ, Mustafa (2005), “Pedanius Dioscorides’in Hyles Iatrikes’i, Andrea Matthioli’nin *Materia Medica*’sı ve Türkçe Çevirisi Kitâbu’n-Nebât’ta Bitkisel Yemek Kültürü”, *Yemek ve Kültür*, S. 1, Kış, s. 126-137.
- KURNAZ, Cemal (1996a), *Hayâlî Bey Dîvânı’nın Tahlîli*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- KURNAZ, Cemal, “Gül”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, s. 219-222, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- KURUM, Uygur (2008), *Düziçi’nde Halk Hekimliği*, Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- KUTLAR, Fatma Sabiha (2004), *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmi, Dîvân*, Ankara.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1999), *Antakyalı Münif Dîvânı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- MENGİ, Mine (2014), *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- MERMER, Ahmet (1991), *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı’nın Tenkitli Metni*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Mütercim Âsım Efendi (2000), *Burhân-ı Kâti’*, Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk, Derya Örs, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- OKCU, Naci (2011), *Şeyh Gâlib Dîvânı(Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umûmî Tahlîli)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- OLCAY, Deniz (2010), *14-15. Yüzyıl Dîvânlarında Mutfak Kültürü*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- ONAY, Ahmet Talat (1992), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Hazırlayan: Cemal Kurnaz, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- ÖNLER, Zafer (1990), *Celâliüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahâb-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- ÖZKAN, Ömer (2005), “Bir TedaviBitkisi Olarak Gül’ün Dîvân Şiirindeki Görünümleri”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, s. 30-41.
- ÖZTEKİN, Özge (2006), *XVIII. Yüzyıl Dîvân Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri, Dîvânlardan Yansıyan Görüntüler*, Ankara: Ürün Yay.

- ÖZTOPRAK, Nihat (1986), *Hayretî Dîvânı'nda Bitkiler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- PALA, İskender (1995), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.
- SARAÇ, Yekta, M. A. (2002), *Emrî Dîvânı*, İstanbul:Eren Yay.
- SEFERCİOĞLU, Nejat (1990), *Nev'î Dîvânı'nun Tahlîli*, Ankara:Kültür Bakanlığı Yay.
- SEFERCİOĞLU, Nejat (2008), "Meyve Redifli Gazeller", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/5, Fall, s. 321-344.
- SERDAROĞLU, Vildan (2006), *Sosyal Hayat Işığında Zâtî Dîvânı*, İstanbul: İsam Yay.
- ŞANLI, İsmet (2006), "Ahmet Paşa, Necati Bey, Fuzuli, Hayali ve Baki Dîvânlarına Göre Dîvân Şiirinde Meyve", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 7, S. 11, s. 232-235.
- TARLAN, Ali Nihad (1967, 1970, 1987), *Zâtî Dîvânı, Gazeller Kısmı(Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) C. I-II-III*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- TARLAN, Ali Nihad (1992a), *Ahmed Paşa Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- TARLAN, Ali Nihad (1992b), *Hayâlî Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- TARLAN, Ali Nihad (1997), *Necâtî Beg Dîvânı*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- <http://www.bitkiselkitap.com> (08.8.2015)
- TULUM, Mertol ve Tanyeri, M. Ali (1977), *Nev'î, Dîvân*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Türkçe Sözlük* (2011),Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- YALÇIN, Ayhan (1981), *A'dan Z'ye Şifâlı Bitkiler Ansiklopedisi, Ev İlaçları-Şifâlı Sular*, İstanbul: Geçit Kitabevi.
- YENİTERZİ, Emine (1998), "Divan Şiirinde Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Bazı Unsurlar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.4, s. 87-103.
- YILDIRIM, Nimet (2008), *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yay.

YILDIRIM, Ali (2009), *Kâmî Dîvânı (Edirneli Efendi Çelebi-Hayatı, Sanatı ve Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni)*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.

ZÜLFE, Ömer (1998), *Nâşid Dîvânı(İnceleme-Tenkidli Metin)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, <http://www.kultur.gov.tr>, e-kitap (20.8.2015).